T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

MUSTAFA VAHYÎ EFENDİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Süleyman Arif Oran
(2501111148)

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ramazan Muslu

İstanbul 2015

T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
1982 ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : **Süleyman Arif ORAN** Numarası : **2501111148**

Anabilim Dalı : **Temel İslam Bilimleri** Tez Savunma Tarihi : **16/03/2015**

Danışman Öğretim Üyesi : **Prof.Dr. Ramazan MUSLU** Tez Savunma Saati : **11:00**

Tez Başlığı : **Mustafa Vahyî Efendi ve Tasavvufî Görüşleri.**

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞU~~YLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof.Dr. Ramazan MUSLU		KABUL
2- Prof.Dr. Reşat ÖNGÖREN		KABUL
3- Prof.Dr. Süleyman DERİN		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof.Dr. Mehmet DALKILIÇ		
2- Prof.Dr. Necdet TOSUN		

ÖZ

"MUSTAFA VAHYÎ EFENDİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ"

SÜLEYMAN ARİF ORAN

Süleyman Arif ORAN tarafından hazırlanan "Mustafa Vahyî Efendi ve Tasavvufî Görüşleri" isimli bu çalışmada öncelikle Nakşî Şeyhi Mustafa Vahyî Efendi'nin (ö. 1878) hayatı hakkında bilgi verilmiştir. *Hezzü'z-zâkirîn ve Hetrü't-tâlibîn*, *ed-Dürretü'l-Azîziyye fi'l-Fevâidi'l-Kaviyye* ve *Tuhfetü's-Sâlihîn ve Sübhatü'z-Zâkirîn* adlı eserleri kaleme almıştır. Eserlerinde tasavvufun tevhîd, vahdet-i vücûd, muhabbet/aşk, havf-recâ, fenâ/bekâ, tevekkül, rüya, mürid-mürşid, nefis mertebeleri ve zikir gibi önemli kavram ve konularına temas etmiş ve bunlarla ilgili görüşlerini ifade etmiştir. Nazarî tasavvufla ilgili görüşlerini ifade ederken tasavvufun kelâm ve felsefese gibi ilimlerden ayrıldığı noktalara da işaret etmiştir.

Araştırmamızda başta Mustafa Vahyî Efendi'nin eserleri olmak üzere arşiv belgeleri ile diğer kaynaklara müracaatla konuları ele alıp incelemeye çalıştık. Mustafa Vahyî Efendi ile ilgili müstakil ilk çalışma hüviyetinde olan bu araştırmada müellifimizin postnişin olarak görev yaptığı Hatuniye Dergâhı da tanıtılmıştır. Araştırmada odaklandığımız en temel konu ise kuşkusuz onun tasavvufî görüşleridir. Neticede onun tasavvufî konularda orta yolu izlediğini ve şeriat-hakikat dengesini gözettiğini söyleyebiliriz.

Anahtar Kavramlar: Tevhid, Zikir, Mustafa Vahyî Efendi, Hatuniye Dergahı.

ABSTRACT

"MOUSTAPHA WAHYEE EFENDI AND HIS SUFISTIC WIEWS"

SÜLEYMAN ARİF ORAN

First of all, information about A Naqshee Sheikh [Scholar/Lecturer] Mustafa Wahyee Effendi (passed away in 1878) is given in this study prepared by Süleyman Arif ORAN and named as "Moustapha Wahyee Efendi and His Sufistic Wiews". He wrote the works named *Hezzü'z-zâkirîn and Hetrü't-tâlibîn*, *ed-Dürretü'l-Azîziyye fi'l-Fevâidi'l-Kaviyye* and *Tuhfetü's-Sâlihîn and Sübhatü'z-Zâkirîn*. In his works he dealt with the important concepts and subjects of Sufism such as wahdat al wujud, affection/divine love, khawf/raja [=fear/hope], fanaa/bakaa [=considering yourself absent/remembering Allahu ta'ala all the time], tawakkul [= reliance on Allah], dream, murid/murshid [= disciple/guide], stages of nafs [= self] and dhikr [= remembering Allahu ta'ala for example by praying or saying His name], and he stated his opinions on these. While expressing his opinions on the Theoretical Sufism, he also mentioned the points where Sufism differs from disciplines like kalaam and philosophy.

In our research we tried to handle and examine the subjects by referring to Mustafa Wahyee Efendi's works and archive documents as well as other sources. In this research, which can be regarded as the first independent study, information about the Hatuniyye Dargah [a darwish lodge] where our author worked as a postnisheen [= sheikh at an Islamic darwish lodge] is also provided. The main subject we most focused on in the research is undoubtedly his sufic opinions. We can say that he followed a moderate way in sufi matters and that he paid regard to the shariah/haqeeqah [= Islamic law/the truth] balance.

Key words: Tawheed, Dhikr, Mustafa Vahyî Efendi, Hatuniye Dargah.

ÖNSÖZ

Tasavvuf, İslam'ın geniş coğrafayalara yayılmasına katkı sağlayan önemli bir ilimdir. Bu kadar önemli olan bir disipline Osmanlı topraklarında ehemmiyet gösterilmemesi kaçınılmazdır. İnsanın içsel boyutunu terbiyeye çalışan bu ilim, zamanla gelişerek kendine has kuralları, ritüelleri, anlayış tarzıyla varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Bu çerçevede tarikatlerin ve tasavvufî hayatın devamının sağlanmasında tarikat önderlerinin ve müntesiplerinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bazen bir tarikatın silsilesi içerisinde yer alanlardan bazıları, zincirin bir halkası olmak gibi mühim bir vazifeyi icra ederken, bazıları da bir tarikatın çok geniş kitlelere hitap etmesine vesile olabilmektedirler.

Elbette, tasavvufi hayatın sürmesi adına faaliyet göstermiş olan her tarikat ve bu tarikatlerin önderlerinin her biri, ayrı bir araştırma konusudur. Bu çalışmalar sayesinde, Tasavvuf hakkında kaleme alınmış eserler literatüre kazandırılacak ve hem de tarihiyle ilgili gizli kalmış yönleri de açığa çıkacaktır.

Biz bu çalışmamızda varlığını İstanbul'da sürdüren Hâtuniye dergahı şeyhi Mustafa Vahyî Efendi'yi tanıtmaya çalıştık. Bununla beraber kütüphanelerin tozlu raflarında kalmış eserlerini gün yüzünü çıkarmak ve içindeki konuları değerlendirmek öncelikli amacımız olmuştur.

Giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan bu araştırmamız, öncelikle Mustafa Vahyî Efendi'nin yaşadığı muhit olarak Eyüp ilçesi hakkında kısaca bilgi içermektedir. Birinci bölümde Şeyh Efendi'nin hayatı, dergahı özellikle manevî babam diye ifade ettiği Hasan Hüsâmeddîn Efendi hakkında bilgiler vermeye çalıştık. İkinci bölümde ise Mustafa Vahyî Efendi'nin tasavvufî konular ve terimler hakkında değerlendirmelerini inceledik. Bu sayede, en azından Mustafa Vahyî Efendi ve tekkesi hakkında yol gösterici bir tez ortaya çıkacağını umut ediyoruz.

Akademiye geçişin ilk adımı sayılan bu yüksek lisans tezinin konu seçimi dahil olmak üzere görüş ve tecrübelerinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. Ramazan Muslu'ya teşekkürlerimi bir borç bilirim. Yüksek lisans eğitimi

süresince rahat bir çalışma ortamı sağlayan ve fikirleriyle ufkumuzu genişleten Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç'a, çeşitli vesilelerle yardımda bulunan Prof. Dr. Reşat Öngören, Ercan Alkan, Muhammed Okumuş, Mustafa Köseoğlu, Uğur Alkan'a; çalışmam boyunca maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen Aziz Mahmûd Hüdâyi Vakfı İlmî Araştırmalar Merkezi'ne ve arkadaşlarım Hasan Yenilmez ve Halil İbrahim Delen'e teşekkürlerimi sunarım. Hayatım boyunca desteklerini hiç esirgemeyen her daima yanımda olan babam Alaaddin Oran'a ve annem Şükriye Oran'a teşekkür ederim.

Süleyman Arif Oran

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **i**

ABSTRACT ..... **ii**

ÖNSÖZ ..... **iii**

KISALTMALAR ..... **vii**

GİRİŞ **1**

I. BÖLÜM

MUSTAFA VAHYÎ EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. EYÜP İLÇESİNE GENEL BİR BAKIŞ **5**

2. HAYATI **8**

3. HOCASI VE ŞEYHİ HASAN HÜSÂMEDDÎN EFENDİ **10**

4. TEKKESİ: HÂTÛNİYE DERGÂHI **17**

5. MUSTAFA VAHYÎ EFENDİ'NİN SİLSİLESİ VE HÂTÛNİYE TEKKESİ'NİN ŞEYHLERİ **21**

II. BÖLÜM

2. 1. ESERLERİ **26**

2. 1. 1. Hezzü'z-zâkirîn ve hetrü't-tâlibîn **27**

2. 1. 2. Ed'Dürretü'l-azîziyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye **29**

2. 1. 3. Tuhfetü's-sâlihîn ve sübhatü'z-zâkirîn **31**

III. BÖLÜM

MUSTAFA VAHYÎ EFENDİ'NİN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

3. 1. TEVHÎD VE NÜBÜVVET 35

3. 1. 1. Tevhîd 35

3. 1. 2. Nübüvvet 43

3. 2. NEFİS VE MERTEBELERİ 46

3. 3. ZİKİR VE ÇEŞİTLERİ 49

3. 4. TASAVVUF KAVRAMLARI 60

3. 4. 1.Muhabbet 60

3. 4. 2. Havf 62

3. 4. 3. Tevekkül 63

3. 4. 4. Fenâ/Bekâ 66

3. 4. 5. Rüyâ 67

3. 4. 6. Mürîd-Mürşid 69

3. 5. FEZÂİL İLE İLGİLİ MESELELER 71

3. 5. 1. Besmele-i Şerîfenin Fazileti 71

3. 5. 2. Nâfile Orucun Fazîleti 73

3. 5. 3. Recep Ayının Fazîleti 74

3. 5. 4. Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîleti 76

3. 6. ÎŞÂRÎ YORUM ÖRNEKLERİ 78

SONUÇ 84

BİBLİYOGRAFYA 85

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale, adı geçen madde
a.mlf.	: Aynı müellif
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı, basım.
C.	: Cilt
Ter.	: Tercüme eden.
Der.	: Derleyen
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
Müifav.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
t.y.	: Basım tarihi yok
thk.	: Tahkik eden
ö.	: Ölümü
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
y.y.	: Basım yeri yok
Yay.	: Yayınları, Yayıncılık, Yayınevi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Mustafa Vahyî Efendi hakkında Türkiye'de müstakil bir araştırma tespit edebildiğimiz kadarıyla yapılmamıştır. O sebeple tasavvufî görüşlerini ortaya koymadan önce hayatı hakkında da bir çalışma yapmamızı gerekli kıldı. Bu bağlamda çalışmamızın ilk bölümünde onun hayatını, Şeyhi Hasan Hüsâmeddîn Efendi'yi, postnişin olarak görev yaptığı dergâhı ve eserlerini inceleyip tanıtmaya çalıştık.

Mustafa Vahyî Efendi'nin hayatını ortaya koymaktaki amaçlarımızdan birisi, katıldığı faaliyetler itibariyle Osmanlının son dönemindeki sûfî hayatına ışık tutmaktır. Diğeri kendisini ve eserlerini tanıtmak ve böylece akademik bir katkı sunmaktır. Bir diğeri de geçtiğimiz yüzyılda yaşamış sûfî bir âlim olarak tasavvufî görüşlerinin tespit edilerek tasavvuf ilmi içerisindeki yerini tespit edip tasavvufi çevrelere tanıtmaktır. Araştırmamızda özellikle bu alanlara yoğunlaşmayı hedefledik.

Konumuzla ilgili ulaşabildiğimiz kaynaklardaki bilgileri bilimsel metotlarla ele alıp değerlendirmeye çalıştık. Ancak Vahyî Efendi'nin hayatında önemli bir yeri olan Şeyhi Hasan Hüsâmeddîn Efendi'yi de ayrıntılı bir şekilde tanıtmaya çalıştık. Bununla birlikte ihtişamlı ve gösterişli olmayan fakat içinde barındırdığı manevî nüfûzu yüksek meşâyihin postnişinlik göreviyle bulunduğu Hatûniye dergahını da araştırmamıza özellikle konu edindik.

Mustafa Vahyî Efendi, önemli faaliyetler içerisinde bulunmuş olmakla birlikte kıymetli eserler de ortaya koymuştur. Bu eserlerin muhtevalarının ilim dünyasına tanıtılması önem arz etmektedir. Araştırmamızda bu konuyu da inceledik. Müellifimizin tespit edebildiğimiz kadarıyla üç adet eseri bulunmaktadır. Yaptığımız incelemede eserlerin tasavvufî olarak ele alınabilecek nitelikte olduklarını gördük.

Araştırmamızın ikinci bölümünde, Mustafa Vahyî Efendi'nin tasavvufî görüş ve düşüncelerini tespit etmeye çalıştık. Birinci mesele, bütün İslam bilimlerinin de temel meselesi olan tevhîddir. Tevhîdin çeşitleri, vahdet-i vücûd meselesiyle ilgili

mâsivallah ve hulul konularını değerlendirmiştir. Nazarî tasavvufa dair görüşleri değerlendirirken diğer İslâmi ilimler ile irtibatlandırmaya gayret etmiş, tasavvuf ilminin ayırıcı özelliklerini ön plana çıkarmıştır. Ona göre gerçek tevhid ehli, genelde seyru sülükte özelde ise zikir konusunda dikkat ve özen gösterip sürekliliği sağlayan sûfilerdir. Ayrıca nazarî tasavvufa dâir konularda şeriat vurgusu yapan müellif, ehl-i sünnet tasavvufunu ön plana çıkarmıştır. Vahdet-i vücûd iddiasında olan bazı kimselerin ise yanlışlıklara düçâr olduğunu ve bu gibi kimselerin tarikat içinden atılmamasını bilakis eğitilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu kısımda "kelime-i tevhîdi" etimolojik açıdan açıklamış ve bazı işâri yorumlarda bulunmuştur.

Nübüvvet ve velâyet anlayışı, üstünlük tartışmalarına girilmeden sıddıkiyyet ve nûr kavramlarıyla birlikte ele alınmış ve müellifin nazarî tasavvufla ilgili görüşleri değerlendirilirken tasavvufun, kelam ve felsefe gibi ilimlerden ayrıldığı noktalar da ifade edilmeye çalışılmıştır.

Nefis ve mertebeleri konusunda şeyhin cisim ve cevher, kadîm ve hadîs konularına değinmeden ziyade nefsin zaaflarını, hilelerini, kötülüklerini ortaya çıkarmaya çalıştığı görülür. Özellikle terbiye metoduyla bunların ne şekilde aşılabileceği üzerinde durulmuştur. Etvâr-ı seb'a ile ilgili her mertebedeki ismi, rengi, makamı ele alıp incelemiştir. Nakşî bir şeyhin nefsin tavırlarıyla ilgili bilgiler vermesi dikkat çekicidir.

Zikir meselesi araştırmamızda dikkatimizi çeken en önemli konulardan birisidir. Zira Vahyî Efendi'nin savunduğu, geniş açıklamalarda bulunduğu önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmıştır. Osmanlı döneminde uzun tartışmalara sebep olan devran, semâ ve cehri zikir gibi konular bu konuyla doğrudan ilgilidir. Vahyî Efendi'nin cehri zikir aleyhine verilen fetvâları tasnif edip bu fetvâlara karşı Ali Çelebi'nin fetvâlarını delil göstermesi ilginçtir. Zikir ile alakalı bir diğer konu mescidde cehrî zikir uygulanıp uygunlanılmayacağıdır. Şeyh efendi şeriate muhalif bir durum olmadığı sürece bir mescidde cehrî zikrin yapılabileceğini savunmuştur. Kelime-i tevhîd ile yapılan zikrin en önemli ve en faziletli zikir olduğunu ifade etmiştir.

Vahyî Efendi'nin eserlerinde ele aldığı bazı kavramların, sûfîlerin hallerini ontolojik ve psikolojik durumlarını betimleyen kavramlar olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar: Muhabbet/aşk, havf, tevekkül, fenâ/bekâ, rüya mürid-mürşid kavramlarıdır.

“Yapılması dinen tavsiye olunmuş güzel işler ve davranışlar” anlamına gelen “fezâil” ifadesi de müellifimizin önem verdiği konulardandır. O, özellikle hadislerde geçen besmele, nafile oruç, Recep ayı, Kur’ân-ı Kerîm tilaveti gibi konuların faziletlerine ve ibadetlerin deruni boyutlarına dikkat çekmektedir.

Vahyî Efendi eserlerinde çeşitli meselelerle ilgili Kur’ân-ı Kerîm’den bazı ayetleri zikredip onlarla ilgili yorumlarda bulunmuştur. Onun işârî tefsir yönüne ışık tutmak amacıyla yaptığı birkaç yorumu örnek olarak zikrettik. Onun ayetlere bâtınî manalar verirken zâhirî anlamlarından da uzaklaşmamaya özen gösterdiği görülür.

Araştırmamızda başta müellifin eserleri olmak üzere arşiv belgeleri, tabakat kitapları ve çeşitli makalelerden istifade ettik. Hayatı ile ilgili bilgiler yetersiz olmakla birlikte hayatının büyük bir kısmını kendisiyle beraber geçirdiği şeyhi Hasan Hüsâmeddin Efendi bize kaynaklık teşkil etmiştir.

İkinci bölümü oluşturan Mustafa Vahyî Efendi’nin tasavvufî görüşleri ortaya konulurken öncelikle eserlerinden istifade edilmiştir. Konu başlıkları eserlerin muhtevasına göre belirlenmiş ve dikkatli bir okuma ve incelemeye tabi tutulmuştur. Böylece Mustafa Vahyî Efendi’nin tasavvufî görüşleri tespit edilmeye ve daha sonra bu görüşler klasik eserlerle karşılaştırılarak aradaki farklar ve muvâfık yönler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

MUSTAFA VAHYÎ EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. EYÜP İLÇESİNE GENEL BİR BAKIŞ

Müslümanlar tarafından İstanbul'un ilk kuşatılması Halife Muâviye (661-680) devrinde gerçekleştirilmiştir. Muâviye 668 yılında İslâm devletinin en kuvvetli düşmanı olan Bizans'a ağır darbe indirmek maksadıyla İstanbul'a karşı sefer yapmaya karar verdi ve ülkenin her tarafına gönüllülerin gelmesi için haberler gönderdi. Muâviye 668 yılında Fadala b. Ubeyd el-Ensârî kumandasında bir kuvvet gönderdi. Fadala kumandasındaki orduda, Ebû Eyyub el-Ensârî başta olmak üzere birçok meşhur sahâbe de bulunuyordu. Uzun yolculuk sonunda zorlu hava şartlarında İstanbul'a ulaşan ordu büyük kayıplar vermiştir. Bunun üzerine ordu Muâviyeden takviye birlik istedi ve Muâviye oğlu Yezid kumandasında yardımcı kuvvetler gönderdi. Kuşatma, uzun süre devam etmesine rağmen şehrin son derece sağlam surlarını aşmak mümkün olmadı.[1]

Bu sefere katılan sahâbeden Ebû Eyyub el-Ensârî, bilindiği üzere Hz. Peygamber'in, Mekke'den Medine'ye hicret ettiği zaman ilk defa evinde misafir olduğu sahabedir. Oldukça ileri yaşta olmasına rağmen efendimizin hadisine mazhar olabilmek için sefere kendi arzusuyla katılmıştır. Şehit olmadan önce vasiyet olarak "beni düşman arazisinde gidebileceğim en uzak yere kadar götürün ve oraya defnedin" diye talep etmiş ve bugün onun adıyla anılan Eyüp semtine defnedilmiştir.[2]

Latinler 1204'te Konstantinapolis'i ele geçirdiklerinde Ortodokslar'a ait kilise ve kutsal yerleri yakıp yıkarken Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin türbesini de tahrip etmişler ve zamanla ortadan kalkmıştır.[3]

Nihayet genç Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u kuşatmış ve bu taarruz başarıyla neticelenmiştir. Fatih'in hocası Akşemseddin, 1453 senesinde İstanbul fethedildikten sonra Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin medfun bulunduğu yeri

[1] Mustafa Armağan, **a.g.e**., C. I, s. 39.
[2] Hüseyin Algül, "Ebû Eyyûb el-Ensârî", **DİA**, C. X, s. 124.
[3] Artan, "Eyüp", **DİA**, C. XII, s. 2.

keşfen tespit etmiştir.[4] Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed Eyüp ve civarındaki mabetlerden artık taş yığınlarını toplattırmış[5] ve bu yıkıntıları imâret, medrese, câmi ve Eyyûb el-Ensâri'nin türbesinin yapımında kullanmıştır.[6]

1459'da şehrin ilk selâtin camiinin inşa edilmesi, İstanbul'un Hristiyan tahakkümünden İslam Dünyası'nın eline geçmesi politik olduğu kadar dini ve sembolik bir anlam taşıdığını göstermektedir.[7] Bununla birlikte Eyüp İstanbul'un fethi ile birlikte kurulan ilk Osmanlı surdışı yerleşkesidir.[8]

Bizans döneminde sur dışında bulunan bu alan, Haliç'in diğer sahilleri gibi zengin ve yoğun bir bitki örtüsü ile kaplı olması ve civarındaki ormanlarda av havanları bulunması nedeniyle, imparotorlar tarafından av sahası ve sayfiye olarak kullanılmıştır.[9] Fetihle birlikte kurulan Eyüp, zamanla giderek gelişmiş, Sultanların, devlet erkânın, ulemâ sınıfından kişilerin, sanat ve düşünce adamlarının yaşadıkları, mimarlık ve kültür tarihinde önemli eserler bıraktıkları zengin bir semt haline gelmiştir.[10] Fatih'in Eyüp'e verdiği önem ve bu semti seçkin bir zümrenin oturduğu semt haline getirmek istemesi, hocası Akşemseddin'e burada oturmasını önermesi ile de anlaşılmaktadır.[11] Fethin akabinde, bir imparotorluk merkezi olarak hazırlanan İstanbul'da, devlet eliyle güdümlü bir imar ve iskân politikası sürdürülmüş ve bu arada Eyüp'e Bursalılar da yerleştirilmiştir. Fetih döneminde Eyüb'ün nüfûsu 4000 olarak tahmin edilmektedir.[12] Mânevi bir havaya bürünen Eyüp'e özellikle I. Süleyman (Kânûnî) döneminde, cami, mescit, medrese, sıbyan mektebi, çeşme, sebil, hamam, imaret, türbe gibi dini, kültürel, sosyal, ticari fonksiyonlar taşıyan birçok yapı, tekke kompleksleri inşa edilmiş, sahiller Bahariye kıyıları boyunca saray ve yalılar ile dolmaya başlamıştır.[13] Tarihçiler II. Bayezid'in saltanatının (1481-1512) ortalarında nüfusun 200.000'e yaklaştığını ve bu nüfusun yaklaşık yüzde onunun

---

[4] Şemseddin Sami, "Eyüp", **Kâmusü'l-a'lâm**, İstanbul, Miran Matbaası, 1314 (1896), C. II, s. 1175.
[5] Mehmet Nermin Haskan, **Eyüp Tarihi**, İstanbul: Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı Yay., 1993, C. I, s. 11.
[6] Âşık Paşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, haz. Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç, İstanbul: Gökkubbe Yay., 2007, s. 416; Latifî, **Evsaf-ı İstanbul**, haz. Nermin Suren Pekin, İstanbul, Baha Matbaası, 1977, s. XXIII.
[7] Fahrünnisa Ensâri Kara, "Eyüp", İstanbul: **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, 1994, III, 246.
[8] Kara, "Eyüp", **a.g.e**., C. III, s. 245.
[9] Kara, "Eyüp", **a.g.e**., C. III, s. 246.
[10] Kara, "Eyüp", **a.g.e**., C. III, s. 249.
[11] Kara, "Eyüp", **a.g.e**., C. III, s. 249.
[12] Kara, "Eyüp", **a.g.e**., C. III, s. 247.
[13] Kara, "Eyüp", **a.g.e**., C. III, s. 248.

Haliç kıyıları ve özellikle Eyüp ve Balat'a yerleşmiş olduğunu ifade etmektedir.[14] I. Süleyman döneminin sonlarında İstanbul'un nüfusu 500.000'e yaklaşmış ve bunun %30-40 oranında bir kısmı sur dışında yerleşmiştir. En yoğun sur dışı yerleşkesinin Eyüp ve Kasımpaşa olduğu o dönem için tahmin edilmektedir.[15]

Günümüz itibâriyle semtin mahalleleri ise, Eyüp-Merkez, İslâmbey, Nişancı, Düğmeciler, Defterdar, Râmi Cuma, Râmi Yeni, Topçular, Silâhtarağa, Alibeyköy Merkez, Esentepe, Karadolap, Akşemseddin Yeşilpınar, Çırçır, Güzeltepe, Emniyettepe, Sakarya mahallelerini içine alan geniş bir alanda yer alır. Merkezin dışında kırsal alanda ise Kemerburgaz'da Mimarsinan ve Mithatpaşa Mahalleleri, Göktürk Beldesi, Akpınar, Ağaçlı, Çiftalan, İhsâniye, Işıkar, Pirinççi ve Yayla köyleri bulunmaktadır.

19 ve 20 yy. arası dönem, II. Mahmud (1808-1893) ile başlayan geleneksel yapıda köklü değişiklikler meydana getiren bir dönemdir. Batıdaki sanâyileşmeye bağlı olarak Eyüp'te kurulan tesisler ve fabrikalar buraya göçü arttırmış ve bunun sonucundan tarihi dokuya zarar veren gecekondulaşma hareketini artırmıştır. 1914 yılında Eyüp-Silâhtarağa mevkiinde Türkiye'nin ilk enerji santralinin işletmeye açılması ile[16] sanâyî tesîsleri yoğunlaşınca, Haliç kıyılarında yer alan saray ve yalılar, ahşap târihî konutlar yıktırılmış, yerlerine sanâyî ürünlerinin işletmesine yönelik endüstri kuruluşları tesîs edilmiştir.[17]

1983 sonrası dönemin en önemli girişimlerinden biri, devletin yerel yönetimlerin yeniden düzenleyerek imar yetkilerini arttırmasıdır. Bu dönemde haliç kıyılarının yeniden düzenlenerek sanayilerin oradan arındırılması ve buraya kamuya açık park alanlarının inşâ edilmesi önemli bir icraat olarak görülmektedir. Nitekim bu zaman dilimi Eyüp'ün çehresini gerek geleneksel olarak gerek modern gelişme alanı olarak değiştiren bir dönem olmuştur.

[14] Kara, "Eyüp", **a.g.e**., C. III, s. 248.
[15] Kara, "Eyüp", **a.g.e**., C. III, s. 248.
[16] Daha fazla bilgi için bkz., Binnur Kıraç-Mevlüde Kaptı, "Monografik Bir Çalışma, Silahtarağa Elektrik Fabrikası", **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Yay., 2008, C. VIII, s. 37.
[17] Nuran Çetin, **Eyüp Tekkeleri**, MÜSBE, (Basılmamış Doktara Tezi), İstanbul, 2012, s. 36.

2. HAYATI

Nakşbendi Tarîkatı şeyhlerinden olan Mustafa Vahyî Efendi İstanbul doğumludur.[18] Doğum tarihiyle ilgili elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şeyh Hâce Hasan Hüsâmeddîn Efendi'nin (ö.1280/1864) en önemli öğrencisi ve halifesidir. 1295/1878 yılında Medine-i Münevvere'de vefat etmiştir. Kabri, meşhur mücâhid Şeyh Şâmil'in yanındadır.[19] Şeyh Mustafa Vahyî Efendi'nin vefat tarihiyle alakalı farklı görüşler bulunmaktadır. Aşçı İbrahim Dede'nin hâtıratında bu tarih (1283/1867) olarak geçmektedir. Cemaleddîn Server Revnakoğlu ise vefat tarihini 1299/1882 vermektedir. Bizim burada tercih ettiğimiz vefat tarihi ise Sefîne-i Evliya ve Osmanlı Müellifleri eserlerinde bulunan tarihtir. [20] Mustafa Vahyî Efendi Hocası Hüsâmeddin Efendi gibi Mesnevîhanlığıyla meşhur olmuştur. Hüsâmeddîn Efendi ömrünün sonuna yakın gözlerini kaybetmiştir, böyle bir durumdayken Mesnevî'yi halifesi Mustafa Vahyî Efendi'ye okutmuş, kendisi şerh ve açıklamalarla katkı sağlamıştır.[21] Mustafa Vahyî Efendi, Eyüp cami-i şerîfinde şeyhinin vefâtından sonra da Mesnevî dersleri okutmuştur.[22] Bununla beraber kaynaklarda Sultan Abdulazîz devrinin eser vermiş bilgili ve irfanlı Nakşî şeyhi olarak geçmektedir.[23] 32 yıl boyunca tekkede mesnevî dersleri okutma geleneğini devam ettirmiştir.[24] Eserinde kendini, İstanbul doğumlu, vatan olarak Eyüp, tarikat olarak nakşibendî meşreb, mezhep olarak hanefî, itikâdî olarak Mâturidî yazarak kısaca tanıtmıştır.[25]

Yenikapı Mevlevîhanesi yazarı İhtifalci Mehmet Ziya Bey Mustafa Vahyî için şu ifadeleri kullanmıştır:

> "Şeyh Osman Selâhaddin Dede Efendi'nin Mesnevî hocası, salîfü'z-zikr Hüsâmeddin Efendi 1280 senesi Şevvalinin birinci günü sabaha karşı (10 Mart 1864)

[18] Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1333, C. I, s. 184., Hüseyin Vassaf, **Sefine-i Evliya**, İstanbul, Kitabevi Yay, 2006, C. 2, s. 209.
[19] Bursalı, **age.**, C. I, s. 184; Haskan, **Eyüp Tarihi**, C. I, s. 22-23. Yücer, **a.g.e**., s. 279.
[20] Bursalı, **age.**, C. I, s. 184; Vassaf, **age,** C. II, s. 209; Cemaleddin Server, Revnakoğlu, "Tarikatler Tarihine Toplu Bir Bakış III", **Tarih Dünyası**, C. I, s. 3, Ekim 1953, s. 138; İbrahim, Aşçı Dede, **Çok Yönlü Bir Sûfinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı; Aşçı Dedenin Hatıraları**, haz; M. Koç, E. Tanrıverdi, Kitabevi Yay., C. II, s. 718; Sâfî Arpaguş, **Mevlevîlikte Ma'nevî Eğitim**, İstanbul, Vefa Yay., s. 34.
[21] Nuran Çetin, **Eyüp Tekkeleri**, s. 256.
[22] Aşçı Dede, **a.g.e**., C. II, s. 718.
[23] Revnakoğlu, **a.g.m**., C. II, s. 3.
[24] Hür Mahmut Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yy.)**, İnsan yay., İstanbul, 2004, s. 278.
[25] Mustafa Vahyî Efendi, **Ed'dürretü'l-Aziziyye Fi'l-Fevâidi'l-Kaviyye**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1281, 97.

Eyüp'te kâin dergâhında terk-i kabâ-yı fenâ ile ihrâm-ı bekâya bürünmekle kâri-i Mesnevî'si olan Mustafa Efendi Eyüp'te kâin mezkûr dergâhta muallim-i muhterem ü âli makâmını istihlâfen Mesnevî-i Şerîf takrîr etmeye başlamıştır."[26]

Nakşî şeyhi olan Mustafa Vahyî Efendi, hocası Hüsaâmeddin Efendi'nin uyguladığı yöntem üzere tekkede "Semâ" değil "Hatm-i hâcegân" ayini yaptırmıştır.[27]

Mustafa Vahyî Efendi'nin Fatma Hanım adında bir zevcesi vardı.[28] Hanımı Tekkenin hazîresine defnedilmiştir. Vefat tarih 3 Ramazân 1293 (22 Eylül 1876) olarak düşülmüştür.[29] Bununla birlikte Şeyh Efendi'nin dergahta postnişînlik vazifesinde bulunmuş iki çocuğu bulunmaktadır.[30]

Hüseyin Vassâf da *Sefîne-i Evliyâ*'da Mustafa Vahyî Efendi hakkında şu mâlumatı vermektedir:

"Hüsâmeddîn Efendi'nin halîfeleridir ve veled-i ma'nevîsidir. 1295/1878 senesinde Medine-i Münevvere'de civâr-ı rahmet-medâr-ı Muhammedî'de asûde-nişîn olmuşlardır (kaddesellahu sırrahu). *ed-Dürretü'l-Azîziyye fi'l-Fevâidi'l-Kaviyye* nâmıyla te'lif eylediği eserde Hüsâmeddîn Efendi merhûmun fâzilet-i şahsiyyesinden bahs eylemiştir. Tasavvuf ve akâidden *Subhatü'z-Zâkirîn* ve hadîs-erbaîn şerhi olarak *Hezzü'z-Zâkirîn* nam eserleri de makbûl-i erbâb-ı irfândır."[31]

Aşçı Dede eserinde, Mustafa Vahyî Efendi ile alakalı şöyle bir menkıbe anlatmaktadır:

"(…) Muahharen bir gece âlem-i ma'nâda Cenâb-ı Resûl-i Kibriya sallallâhu aleyhi ve sellem tarafından kendilerine işaret buyrulup huzûr-ı hazret-i nebeviyyeye davet olunur. Kendisine olan işarette tarîkatı âliyye-i Nakşibendiye hulefâsından Hacı Feyzullah Efendi ile tarîkat-i âliyye-i Sünbüliyyeden Koca Mustafa Paşa şeyhi Hoca Galip Efendi ile birlikte gelmeleri ferman buyrulmuştur ve fermân-ı Cenab-ı Risâlet vâsıl olmuştur." Allah Allah fe-subhânallah ne tecelli ve ne sa'âdet-i uzmâdır! İşte bu üç zât-ı âlî-kadr hemen tedârikât-ı Hicâziyyeye mübaşeret ile ve seksen üç (1866) tarihinde Mekke-i mükerreme'ye giderler. Ba'de îfâ-yı hac, müşarünileyh Hacı Mustafa Efendi hazretleri rüfekasıyla beraber Medine-i Münevvere'ye avdet edip o

[26] Mehmet Ziyâ, **Yenikapı Mevlevihanesi**, İstanbul: Ataç Yay., s. 139.
[27] Yücer, **a.y.**; Çetin, **a.g.e**., s. 259.
[28] Vassaf, **a.g.e,** C. II, s. 209.
[29] Vassaf, **a.y**.
[30] Haskan, **Eyüp Tarihi**, C. 1, s. 22-23; Yücer, **a.g.e.**, s. 279.
[31] Vassaf, **a.g.e,** c. II, s. 209.

huzûr-ı nebeviyyede bir müddet ikamet edip kendilerine bir zuhurat olmadığından bir gece rüfekalarına buyurmuşlardır ki "Bu gece her birilerimiz istihare edip bakalım ne görürüz?" demişler. Binaenaleyh istihare edip bunlardan birisi görmüş ki Ravza-i Mutahhara'nın Bâb-ı Aişe radıyallahu anhâ küşade olup - çünkü bu Bâb-ı Aişe mesdûddur, asla fetholmaz, cümlenin mâlumudur - işte bu kapı açılıp oradan müşarünileyh Mustafa Efendi hazretlerini içeriden almışlardır. Böylece görüp bu rüyayı alessabah Mustafa Efendi hazretlerine ifade etmiş. Müşarünileyh fevkalâde memnun olup inşâallahu ta'âlâ burada kalacağız buyurmuşlar. Dört beş gün sonra kendilerine bir cüz'î hastalık ârız olarak irtihâl-i dâr-ı bekâ edip orada defnolunmuşlardır."[32]

Mustafa Vahyî Efendi'nin tespit edebildiğimiz kadarıyla üç eseri vardır:

1. Hezzü'z-zâkirîn ve hetrü't-tâlibîn.[33]
2. ed-Dürretü'l-azîziyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye.[34]
3. Tuhfetü's-sâlihîn ve sübhatü'z-zâkirîn.[35]

3. HOCASI VE ŞEYHİ HASAN HÜSÂMEDDÎN EFENDİ (ö.1280/1864)

Mesnevîhân olarak meşhur olan Hasan Hüsâmeddîn Efendi 1184 senesinde Recep ayının ilk Cuma gecesi (5 Ekim 1770) İstanbul Aksaray'da Ebekadın Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Babası Dahiliyye Nezâreti ser-halîfesi es-Seyyid Muhammed Fehîm Efendi'dir.[36] 1188/1774 senesinde dört yaşındayken bed-i besmele ile mektebe başlamış, Kur'an-ı Kerîm'i okumayı ve tecvîdi kısa sürede öğrenerek hafızlığa başlamıştır.[37] Dokuz yaşında Yusufzâde el-Hâc Hâfız Salih Efendi'nin huzurunda yedi saatte Kur'an-ı Kerîmi hatim ederek hafız olmuştur. Sarf ve Nahve dair Arapça ilmini Kastamonulu Ömer Efendi'den, Hadis ilmini Konyalı Ali Efendi'den, Tefsir ilmini ve bilhassa Kadı Beyzâvî'nin *Envaru't-Tenzîl ve*

[32] Aşçı Dede, **a.g.e**., C. II, s. 718-719.
[33] İstanbul, 1279, 45 s.
[34] İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1281. 98 s. Eser toplamda on sekiz bölümden meydan gelmektedir. Bu bölümlerden birinde olan Mevlevî âdâb-erkânından ve 1001 günlük Mevlevî Çilesi'nden bahsedilmiştir. Telifin bu kısmı Sâfi Arpaguş tarafından tercüme edilmiştir. Sâfi Arpaguş, **Mevlevîlikte Ma'nevî Eğitim**, İstanbul, Vefa Yay., 2009, s. 374-376.
[35] İstanbul, Hacı Osman Efendi Matbaası, 1284, 224 s.
[36] Hüseyin Vassaf, **a.g.e.,** C. 2, s. 205.
[37] Mustafa Vahyi Efendi, **ed-Dürretü'l-Azîziyye fi'l-Fevâidi'l-Kaviyye**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1281, s. 31.

Esrâru't-Te'vîl'ini Kurubesili Es'ad Efendi'den okumuş ve bazı dinî yüksek ilimlere dair bilgileri Hâtûniye Tekkesi şeyhi Ahıskalı Hoca Selim Efendi'den tamamlayarak icâzet almıştır.[38] Dînî ilimleri tahsilinden sonra Hoca Selim Efendi'nin tavsiyesiyle Bursa'ya giden Hasan Hüsâmeddîn Efendi, Bursevî Hoca Muhammed Emin Efendi'ye intisâb etmiş ve uzun bir süre hizmet ve sohbetinde bulunarak dergahta imâmet vazîfesini ifâ etmiştir. Kendisine Hüsâmeddin mahlasını veren şeyhi Muhammed Emin Efendi'dir.[39]

Bursa'daki hizmeti esnasında tarîkat-ı Nakşibendiye üzere sülûk ederek tarîk-ı Hâcegânı telakki etmiştir. 1226/1811 senesinde Bursevî Mehmed Emin Efendi'nin vefatı üzerine İstanbul'a dönmüş ve Eyüp'te Hâtûniye Tekkesi Şeyhi Hoca Selim Efendi'nin sohbetlerine katılmıştır. Aynı zamanda Şeyh Efendi'den Farsça öğrenmeye başlamıştır. Şeyh-i Ekber'in *Fusûsu'l-Hikem*'ini okumuş Mesnevî-i Şerif okurken 1227/1812 senesinde Selim Efendi vefat etmiştir.[40]

Selim Efendi'nin vefatını müteakip Hz. Mevlânâ'ın manevi işaretiyle Merkez Efendi Dergâhı'nda Mesnevî Şerif okutmaya başlamıştır. Burada I. ve II. ciltlerini tamamlamış 1239/1823 tarihinde dergâhın Şeyhi Mesûd Efendi'nin vefatı üzerine Kocamustafapaşa Sünbül Sinan Âsitânesi'ne naklolunmuş ve Cuma günleri derse devam ederek ünlü mesnevîhân Muhammed Murad Efendi'nin duasıyla hatmetmişlerdir.[41]

Hüsâmeddîn Efendi Hac Dönüşü İstanbul'da kendi öğrencilerinden Mehmed Sûfî Efendi'nin meşîhat ettiği Hacı Evhadüddîn Dergah'ında bir müddet kalmıştır (1248/1832). Bu Dergah'ta Cuma namazından önce *Mesnevî Şerif*, Pazartesi günleri ikindi namazından sonra *Tefsîr-i Kâdı Beydâvî*, Salı geceleri *Buhârî-i Şerif* okutmuş bunların yanısıra *Mesâbih-i Şerif, Şir'atü'l-İslam, Delâilü'l-Hayrât* gibi eserleri de tedrîs etmiştir.[42] 1266/1849 senesinde Mesnevî şerîfi ikinci defa tamamlamışlardır. Osmanlı döneminde gelenek olduğu üzere hatim ile beraber dualar edilmiş ve ziyafet

[38] Vassaf, **a.g.e**., C. 2, s. 205., Elif Efendi, **Tenşîtü'l-muhibbîn bi Menâkıb-ı Hâce Hüsameddîn**, İstanbul, 1342, s. 5-6; Mustafa Vahyi, **a.g.e**., s. 32-33.
[39] Mustafa Vahyi, **a.g.e**., s. 33-34; Elif Efendi, **a.g.e**., s. 6; Bilal Kemikli, **Sûfî Şairin İzinde Şiir ve İrfan**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2010, s. 168.
[40] Elif Efendi, **a.g.e**., s. 7.
[41] Mustafa Vahyi, **a.g.e**., s. 35-36; Elif Efendi, **a.g.e**., s. 7-8.
[42] Mustafa Vahyi, **a.g.e**., s. 37; Elif Efendi, **a.g.e**., s. 8-9; Vassaf, **a.g.e**., c.2, s. 206., Heyet, "Hüsâmeddîn Nakşî", **a.g.e.**, C. 7, s. 113.

verilmiştir. Evhâdüddîn Dergah'ında *Kadı Beydâvî Tefsîri* ve *Mesâbîh-i şerîf* hatimleri de vâki olmuştur.[43]

Osmanlının son dönemlerinde Nakşî – Hâlidî çizgiye dahil olduğu halde Mevlevîlik temayülleri gösteren bir çok şeyh bulunmaktadır. Şeyh Hüsâmeddîn Efendi Nakşî – Müceddidî olduğu halde Mesnevîhanlığı ve Mevlevîliği birlikte yürütmüştür.[44] XV. yüzyıl Âbid Çelebi tarafından temsil edilen Mevlevî – Nakşî geleneğinin içinde şekillenmiş, Mesnevî yorumculuğuna damgasını vurmuş bir şahsiyettir, Hüsâmeddîn Efendi.[45] Gölpınarlı, Hüsâmeddîn Efendi'nin Nakşîlikten ziyâde Mevlevîliğe bağlı olduğunu dile getirmektedir.[46] Beyaz dolama destarlı sikke giydiği gibi müridlerine de dal sikke giydirir, halifelerine destar sardırırdı.[47] Ancak Hüsâmeddin Efendi'nin Mesnevî okutmasından ve giydiği tarikat kıyafetlerinden dolayı Mevlevîliğe daha yakın olduğunu söylememiz yerinde bir tespit olmayacaktır. Nitekim Hasan Hüsâmeddîn Efendi'nin zikir faaliyetleri çeşitlilik arzetmekteydi: "Semâ" değil de "Hatm-i Hâcegan" yaptırması, akabinde cehri zikir icrâ etmesi, daha çok Halidîlerde de görülen Hadis ve *Beydâvî Tefsiri* okutması farklı ve güçlü bir yol takip ettiğini ve ayrıca şer'i ilimlerdeki kudretini göstermektedir. Bu haliyle o, bütün bir ömrünü ve metodunu toplumun her kademesine göre ayarlamış, yaygın eğitimin hitap ettiği her kesime ulaşmaya çalışmıştır. Huzuruna gelen her seviyede insan, kendi durumuna göre izleyebileceği ders çeşidi bulabilmiştir. Bu durumu Müceddidiye ekolünün son dönem Osmanlı uzantıları ve mümessilleri olan Şeyhi Mehmed Emin Efendi, pîrdaşı Ali Behçet Efendi ve kendi halîfesi Mustafa Vahyî Efendi'de görmek mümkündür.[48] İstanbul'da Mesnevihânlığıyla şöhret bulmuş bir başka isim Osman Selâhaddîn Dede'de, Hâtûniye Dergahı'nda derslere iştirâk etmiş ve Hüsâmeddîn Efendi'den icâzet almıştır.[49]

---

[43] Mustafa Vahyi, **a.g.e**., s. 37-38; Elif Efendi, **a.g.e**., s. 9.
[44] Aşçı İbrahim Dede, **a.g.e.**, C. I, s. XXIX.
[45] Ekrem Işın, "İstanbul'da Mevlevîlik; Bir İmparatorluk Tarikâtı Üzerine Toplumsal Tarih Notları", **Saltanatın Dervişleri Dervişlerin Saltanatı İstanbul'da Mevlevîlik**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s. 41.
[46] Abdülbâki Gölpınarlı, **Mevlânadan Sonra Mevlevîlik**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1983, s. 321. Kemikli, **a.g.e**., s. 169.
[47] Gölpınarlı, **a.g.e**., s. 321.
[48] Hür Mahmut, Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, İnsan Yay., İstanbul, 2004, s. 278; Çetin, Nuran, **a.g.t.**, s. 255.
[49] Sezâi, Küçük, **Mevleviliğin Son Yüzyılı**, İstanbul, Simurg Yay., 2003, s. 123.

Hüsâmeddin Efendi'nin şöhreti yayılınca Sultan Abdülmecid Hân'ın kulağına gider, Hacı Evhâdüddîn tekkesine mahfel yapılmasını arzu eder. Ancak bunlar Hüsâmeddîn Efendi'den gizli tutulur çünkü devlet ricâliyle alakayı, belâ-yı mânevî telakki edermiş. Sultan'ın dergâha geleceğini öğrenen Şeyh Efendi Mustafa Vahyî Efendi'ye "Mustafa şu pılı-pırtıyı topla" emrini vererek Hâtuniyye Dergâh'ına naklolmuştur 1267/1851.[50]

Okuttuğu mesnevî derslerine zamanın vükelâ, vüzerâ ve ulemâsı meclis-i va'zında bulunurdu ve bunların arasında Mithat Paşa, Cevdet Paşa gibi zevâtta vardı.[51] Konuşmalarında emr-i ma'ruf ve nehy-i münker vurgusu yapar ve bazen ifadelerini ağırca söyledikleri halde mecliste bulunanlar sükût ederlermiş.[52] 1277/1863 senesinde doksan üç yaşlarında çok fazla kitap mütâla etmesi sebebiyle gözlerini kaybetmiştir.[53] Gözlerini kaybetmesine rağmen ilim ortamından hiç uzaklaşmamış, böyle bir durumdayken bile Mesnevî'yi halifesi Mustafa Vahyî Efendi'ye okutmuş kendisi şerh ve açıklamalarla katkı sağlamıştır.[54] Hüsâmeddîn Efendi'nin öğrencilerinden olan Aşçı İbrahim Dede[55], Cuma günleri Şeyh Kadri Dede Efendi'yle derse katıldıklarını şöyle tasvîr etmektedir:

> "(…) Ekseriya Cuma günleri Mevlevî elbisesini iksâ müşârünileyh dede efendi hazretleriyle beraber Hazret-i Eyyûb-i Ensârî radıyallâhu anhu efendimiz hazretlerinin civâr-ı âlîlerinde Bülbülderesi'nde müşarünileyh Menevîhân Hazret-i Hüsâmeddîn kuddise sırruhu'l-azîz hazretlerine giderek müşarünileyh Hüsâmeddîn hazretlerinin mesken-i sa'âdetleri evvelâ Dersaadet'te Hacı Ayvaz Câmi'-i şerîfi'nde olup muahharen kendilerine olunan işâret-i ma'neviyyeden dolayı Eyüp'te Bülbülderesi'nde olan dergâh-ı âlîye teşrif buyurdular ki orada kendi hâceleri medfun idi, lâkin onların künyelerini bilemem. İşte böyle Cuma günleri teveccühât-ı kudsiyyelerine nail oldum."[56]

---

[50] Elif Efendi, **a.g.e**., s. 10-11; Vassaf, **a.g.e**., C. 2, s. 206.
[51] Cemâleddîn Server**,** Revnakoğlu, **a.g.m.**, s. 138.
[52] Mehmed Şemseddîn, **Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî**, haz. M. Kara-K. Atlansoy, Bursa, Uludağ Yay., 1997, s. 226-227.
[53] Vassaf, **a.g.e**., C. 2, s. 206.
[54] Çetin, **a.g.e**., s. 256.
[55] Kemikli, **a.g.e**., s. 169.
[56] Aşçı Dede, **a.g.e**., C. 2, s. 318.

Hasan Hüsâmeddîn Efendi 1280/1863 senesinde ramazan bayramından bir gün önce arefe günü güneş batımından sonra dâr-ı bekâya irtihal eylemiştir. Mustafa Vahyî Efendi şeyhinin doksan altı yaşına kadar ilimle meşguliyetini dile getirmiş efendimizin "beşikten mezara ilim öğreniniz" hadisine mazhar olan kimselerden olduğunu vurgulamıştır.[57] Şeyh Hasan Hüsâmeddîn Efendi'nin vefatıyla ilgili şu ibare söylenmiştir:

Eyyâm- îydi mâtem-i târîhe kıl tahsîs

Hüsâmeddîn çekildi gitdi mü'minler meyânından[58]

Ramazan bayramının ilk günü ikindiden sonra cenaze namazı kılınmıştır. Cenazesine halkın yanısıra tarîkat şeyhleri, dervişân ve devlet ricâlinden bir çok kimse katılmıştır. Mehmed Elif Efendi[59] iştirak edenlerin Eyüp Cami'inden Hâtuniyye Tekkesi'ne kadar sürdüğünü ifade etmektedir.[60]

Mezârtaşında:

"*Lâilâhe illalâh Muhammeddü'r-Rasûlu'llâh.*

[57] Mustafa Vahyi, **a.g.e**., s. 39-40; Elif Efendi, **a.g.e**., s. 14-15.

[58] Vassaf, **a.g.e**., C. 2, s. 206; Mehmed Şemseddîn, **a.g.e**., s. 226.

[59] Şeyh Hasan Hüsâmeddîn Efendi'nin yetiştirdiği talebelerinden bir tanesi de Sütlüce'de ki Hasîrizâde Tekkesi şeyhi Mehmed Elif Efendi (ö. 1928)'dir. 1260 (1850) yılında İstanbul'da doğdu. Babası Ahmet Muhtar Efendi'nin 1297/1879 tarihinde Hacca gitmesiyle tekke postnişinliğini üstlenmiştir. İstanbul tekkelerinin son döneminde, derin bilgisi, tatlı sohbeti, örnek ahlakı ve sanatsever kişiliğiyle ün yapmıştır. Okumaya Hoca Hüsâmeddîn Efendi'nin önünde başlamış, Yenikapı Mevlevîhânesi postnişîni Osman Salahaddîn Dede'den (ö. 1305/1887) Mevleviyye ve Mesnevîhanlık icâzeti almış, Zeki Dede ile Rakım Efendi'den ta'lik meşk etmiştir. Dergâh'ını ziyaret eden Şamlı Yunus eş-Şeybânî'den Sâ'diyye, Muhammed Zâfir Efendi'nin halifesi İbrâhim el-Berâde'den Şâziliyye icâzeti almıştır. 1325/1907'de Meclis-i Meşâyih reisliğine getirilen Elif Efendi'nin şeyhliği süresince Hasîrizâde Tekkesi, parlak bir kültür hayatına sahne olmuş, dönemin tanınmış alimleri, tarikat şeyhleri, devlet adamları, saray mensupları Mesnevî derslerine iştirak etmiştir. Eserleri: *Dîvan, Tenşîtü'l-muhibbîn bi menâkıb-ı Hâce Hüsameddîn, el-Kelimâtü'l-mücmele fi tuhfeti'l mürsele, Muhtâru'l-enbâ fi'l-hurûf ve'z-zurûf ve ba'zı'l-esmâ, el-mebde, ed-Dürrü'l-mensûr fî bizâneti esrâri'n-nûr, Def'ul-vecel bi cünneti'l-ecel, el-Bârikat, et-tenbîh, en-Nehcü'l-kavîm li men erâde en yestekîm, semerâtü'l-hads fî ma'rifeti'n-nefs, Tasrîhü'l-ümme bi tavzihi hükmi's-salât bi't-terceme, İrşâdü'l-gavîn bi reddi nazariyyeti Darvin, en-Nûru'l-Fürkân fî şerhi lügati'l-Kur'ân.* Elif Efendi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vassâf, **Sefîne**, C. 1, s. 354; İbnülemîn, **Son Asır Türk Şâirleri**, C. 1, s. 290-293; Ergun, **Türk Şâirleri**, C. 2, s. 1228-1229; Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Ulemâsı**, s. 3, ss. 150-151; R. E. Koçu, "Elif Efendi", **İSTA**., C. 4, İstanbul, 1958-1974, s. 4518; N. Azamat, "Elif Efendi", **DİA**, C. 11, ss. 37-38; Hüseyin Kurt, **Hasîrizâde Mehmed Elif Efendi'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktara Tezi), Ankara, 2003; Hür Mahmut Yücer, "Eyüp'te Hâtûniye Tekkesi ve "Tenşîtü'l-muhibbîn bi menâkıb-ı Hâce Hüsâmeddin.", **Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, yıl, 4, sy: 10, Ocak-Haziran, 2003, ss. 224-226.

[60] Mustafa Vahyi, **a.g.e**., s. 41; Elif Efendi, **a.g.e**., s. 15-16.

Hâzâ kabru Mesnevî-hân Hâce Hasan Hüsâmeddîn es-Sıddîkî kuddise sırruhu'l-âlî. 1280 gurre-i Şevvâl (10 Mart 1864)." yazılıdır.[61]

Hoca Hüsâmeddîn Efendi'nin eser te'lifine rağbet etmediği daha çok yaygın eğitim hizmetlerinde etkili olduğunu Mustafa Vahyî ifade etmektedir.[62] Onun tespit edilebilen eserleri şunlardır:

1. *Mesnevî-i* şerîfin ilk beyti üzerine (yani bişnev ez-ney çün şikâyet mî koned – Ez cüdâhâ hikâyet mî koned) bir risale.
2. *Sahîh-i Buhârî*'nin bir kısmına yazdığı Arapça şerh.
3. İmam Tirmîzi'nin *Şemâil-i Şerîfe-i Nebeviyye* tercümesi.[63]

Ahlaklı, hiçbir davranışında gayr-i ciddi davranmayan, sünnet-i seniyyeye iltizam etmesiyle bilinen Hüsâmeddîn Efendi bünyesinde hem bâtınî hem de zâhirî ilimleri meczetmiştir. Ancak Elif Efendi onun kendi asrında kıymetinin bilinmediğini vurgulayarak eserinin hâtimesinde şöyle bir serzenişte bulunmuştur:

> "Hz. Hoca eğer bin tarihlerinde yani hakkıyla kadri ve kıymeti bilinir bir zamanda neş'et buyurmuş olsaydı, kendileri de bir pîr-i tarîkat ittihaz olunurdu. Ne çare ki her bir kemâlin hakkıyla takdir olunamadığı bir zamana tesâdüf buyurmuşlardır."[64]

Şeyh Hâce Hasan Hüsâmeddîn Efendi'nin meşhur bir Mesnevîhân olduğunu Cevdet Paşa şu şekilde dile getirmiştir:

> "Ol vakit İstanbul'da iki meşhûr Mesnevî-hân var idi. Biri Hoca Hüsâmüddîn Efendi olup Küçük Mustafa Paşa'da Mesnevî-i şerîf okuturdu. Hüsn-i zann-i enâma mazhar bir pîr-i rûşen-zâmîr olup ricâl-i kibârdan pek çok zevât ana mu'tekid idi. Her tarafdan ve her sınıfdan nice zevâtânın dersine müdâvemet ile nutkunu ni'met ve nasîhatini ganîmet bilirlerdi. Ba'zan biz dahî gidip takrîr-i dil-pezîrini istimâ' ederdik. Ba'dehû Eyyûb-ı Ensârî semtine nakl-i

[61] Vassaf, **a.g.e**., C. 2, s. 207.
[62] Mustafa Vahyi, **a.g.e**., 41-42.
[63] Hüsameddîn Efendi'nin Eserleri için bkz. Vassâf, **a.g.e**., C. 2, s. 207; Elif Efendi, **a.g.e**., s. 17. Gölpınarlı, Abdülbâki, **a.g.e**, s. 321-322; Hür Mahmut Yücer, **agm**., Heyet, "Hüsâmeddîn Nakşî", **Evliyâlar Ansiklopedisi**, C. 7, s. 115; Zekiye Güntan, **XIX. Yüzyıl İstanbul Mutasavvıflarından Muhammed Murâd Nakşibendî ve Hülâsatü'ş-Şurûh adlı Mesnevî Şerhinden İlk 1001 Beytin Tahlili**, (Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya, 2009, s. 20-22.
[64] Elif Efendi, **a.g.e**., s. 32.

ikaamet-gâh edip âhir-i ömrüne kadar orada ikaamet eyledi. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Efendi anın telâmizindendir."[65]

Mehmed Âkif Ersoy, *Safahât* adlı ünlü eserinde ahlak, ilim ve fazileti ile önde olan, hayatı boyunca siyâsî ve idârî çevrelerden uzak kalan, kendini sadece ilim ve irşâd yoluna adayan mutasavvıflardan biri olan Hâce Hasan Hüsâmeddîn Efendi'yi "Hüsâm Efendi Hoca" başlıklı şu şiiriyle övmüştür:

"Nasılsa ismini duymuş ki bendegânından,
Hüsâm Efendi'yi aldırmak istemiş Sultan.
İrâdeler geledursun, o, i'tiraz ederek,
Saray civârına yaklaşmamış, değil gitmek.
Bu izz ü nâz üzerinden epey zaman geçmiş;
Günün birinde, Beşiktaş taraflarında bir iş,
Sürüklemiş o havâliye Mesnevî-hânı.
Duyunca vak'ayı Abdülmecid'in erkânı,
"Çağırtalım mı? demişler; "evet" demiş, Hünkâr;
Takım Takım yola çıkmış hemen silâhşorlar.
Hüsâm Efendi henüz Dolmabahçe'lerde iken,
Gelip yetişmiş adamlar, üçer beşer, geriden.
Efendimiz bizi gönderdi, çok selâm ediyor;
"Görüşmek istiyorum, kendi istemez mi?" diyor.
Uzun değil ki saray, işte dört adımlık yer;
Hemen dönün , gidelim, hiç düşünmeyin bu sefer!
Dönün, ricâ ederiz…
-Dinleyin sabırlı olun:
Ben elli beş senedir teptiğim yegâne yolun,
Henüz sonundan uzakken, tükendi gitti ömür;
Tutup da bir geri döndüm mü, yandığım gündür! (4 Şubat 1341/1922)[66]

[65] Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkîr**, (Tetimme, 40), haz. Cavid Baysun, Ankara, TTK Yay., 1991, s. 13.
[66] Mehmed Âkif Ersoy, **Safahât (Eski ve Yeni Harflerle Tenkidli Neşri)**, (Haz: Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, İz Yay., 1991, s. 480.

4. TEKKESİ: HÂTÛNİYE DERGÂHI

Tekke Farsça bir kelime olup "dayanacak yer" anlamına gelmektedir. Çoğulu "tekâyâ"dır. Terim anlamı ise; dervişlerin ve tarikat ehlinin toplanıp şeyh veya halifesinin yönetimi altında zikir, ayin ve ibadet ettikleri, seyr ve sülûkla meşgul oldukları, nefs terbiyesi gördükleri, ruhen ve ahlaken eğitilip olgun ve yetkin kişiler haline geldikleri mekanlardır.[67]

Tekkeler mimari bakımdan mütevâzı, küçük bir odadan ibaret oldukları gibi, dönemin ihtiyaçlarına göre oluşturulmuş daha geniş kapsamlı tekkeler de bulunmaktadır. Bununla birlikte tekkenin büyüklüğü, binâsının ihtişam ve gösterişli olmasıyla ilgili değildir. Bu büyüklük daha çok, şeyhin mânevî nüfûzuna bağlı olarak, ondaki ilim ve irfânın derinliğine göre değerlendirilirdi.[68] Nitekim Hâtûniye tekkeside büyüklüğü ve ihtişamıyla değil, gösterdiği faaliyetlerinden dolayı dikkat çekmiştir.

Mustafa Vahyî Efendinin postnişînlik vazîfesini üstlendiği Hâtûniye Tekkesi;[69] "Hatûnî Tekkesi"[70], "Hüsâmeddîn Efendi Tekkesi", "Kadınlar Tekkesi"[71], "Hoca Hüsâm Tekkesi", "Selim Efendi Tekkesi", "Çakmak Hasan Efendi Tekkesi"[72] gibi farklı isimlerle anılmıştır.[73] Eyüp İlçesinde, Merkez Mahallesi, Gümüşsuyu Caddesi, Hüsam Efendi Sokağı üzerinde, 29 ada, 10 parselde geçmişte manzarası ile ünlü mesîre yerlerinden biri olan İdris Köşkü mevkiinde Bübül Deresi'ne inen yol üzerinde yer almaktadır.[74]

---

[67] Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, İstanbul, Anka Yay., 2004, s. 646; Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Kabalcı Yay., 2002, s. 345.

[68] Heyet, **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Kalem Yay., 2006, s.1046.

[69] Günay Kut-Turgut Kut, "İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergah-nâme", **Türkische Miszellen R. Anhegger Festchrift**, İstanbul, 1987, C. 7, s. 218, nr. 37.

[70] **1301/1885 Tarihinde Dâhiliye Nezâreti'nin Yaptırdığı İstatistik Cedveli**, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye 1302/1886, no. 27, Esâmi-i Tekâyâ ve Zevâyâ.

[71] E. Behnan Şapolya, **Mezhepler ve Tarîkatler Târihi**, İstanbul, Türkiye Yay., 1964, s. 463.

[72] Çetin, Atilla, **Vakıflar Dergisi**, "İstanbul'daki Tekke, Zâviye ve Hânkahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., sy. 13, yıl 1981, s. 587.

[73] Baha Tanman, **İstanbul Tekkeleri'nin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri**, Basılmamış Doktara Tezi, İstanbul, 1990, C. 3, s. 223; Cemâleddîn Server Revnakoğlu, "Tarikatler Tarihine Toplu Bir Bakış III", **Târih Dünyası**, C. 1, sy. 3, İstanbul, 1 Ekim 1953, s. 138; Emin Efendi, **Osmanlı Hayatından Kesitler Menakıb-ı Kethüdâzâde el-Hâc Mehmed Ârif Efendi**, haz: Hasan Gürkan-Hür Mahmut Yücer, İnsan Yay., İstanbul, 2007, s. 441.

[74] Mustafa Özdamar, **Dersaâdet Dergahları**, İstanbul, Kırkkandil Yay., 2007, s. 37. Esin Demirel İşli, **İstanbul Tekkeleri Mimârisi Eklentileri ve Restorasyonu**, YTÜFBE, Basılmamış Doktara Tezi, İstanbul, 1998; Rehber-i Tekâyâ, s.16, 001035/ Süleymaniye/ Tırnovalı.

Hâtûniye Tekkesi günümüzde alan itibariyle, Gümüşsuyu'ndan Piyerloti'ye kadar uzanan geniş bir arâzi üzerinde bulunmaktadır. Fakat geçmişte tekkenin çevresi, daha fazla arsa üzerinde yer almakta idi. Bu konuda Hâtuniye Tekkesi'nde bir dönem vekâleten şeyhlik yapan Nazmî Ceylân, tekkenin beş dönümlük bir arâzisinin olduğunu, Bülbülderesi'nden başlayarak, Piyerloti'ye kadar olan genişçe bir sahâyı içine aldığını ifade etmektedir.[75]

Kadiriyye Tarikatı'ndan "Çakmak Şeyh" lakaplı Şeyh Seyyid Hasan Efendi tarafından 18. yüzyılın başlarında kurulmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında -1805 ile 1812 arasında- fetret dönemi yaşamış ve aynı dönemin ortalarında meşhur mesnevîhân Hasan Hüsameddîn Efendi tarafından tekrar ihyâ edilmiştir. Bir Kâdirî zâviyesi olarak kurulan Hâtûniye Tekkesi, dördüncü postnişîn Şeyh Hâce Selim Sırrı Efendi'nin şeyh olması ile Nakşibendiyye'ye intikal etmiş ve Hasan Hüsâmeddîn Efendi'nin meşihati boyunca (1812-1864) adeta bir Dârü'l-Mesnevî gibi faaliyet göstermiştir.[76] Tekkenin âyin günü *Rehber-i Tekâyâ*'da Cumartesi,[77] diğer bir kaynakta Pazartesi olarak verilmektedir.[78] *Dâhiliye Nezâreti*'nin 1301(1885-86) *Târihli İstatistik Cetveli*'ne göre yedi erkek ile dört kadının ikâmet ettiği anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer alan bir başka arşiv belgesinde ise tekkede on iki kişinin ikâmet ettiği belirtilmiştir.[79]

Tekkeler, "zâviye", "dergâh", "hânkâh" gibi muhtelif adlarla nitelenseler bile de gerçekleştirdikleri fonksiyonları itibariyle aynıdırlar. Çoğu zaman tekkelerde dervişler, bağlı oldukları târikatın kuralları çerçevesinde ibâdet ve zikirlerini uygulama imkanı bulurlardı. Dervişlerin dışında halka yönelik olarak ilim ve irşâd faaliyetleri çerçevesinde belirli günlerde tekkede vaaz, sohbet ve dersler verilirdi. Ayrıca cuma ve kandil gibi özel gün ve gecelerde, o günün önemine binâen

---

[75] Kadir Mısıroğlu, **Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücâhidler**, İstanbul, Sebil Yay., 2007, s. 273.
[76] Tanman, **a.g.t**., C. 3, s. 223; Sezâi Küçük, **a.g.e**., s. 357.
[77] **Rehber-i Tekâyâ**, s. 81; Özdamar, **a.g.e**., s. 37; Mehmet Nermi Haskan, **Eyüp Sultan Târihi**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Kültür Yay., 2009, C. 1, s. 39.
[78] Seyyid Ahmed Münîb Bandırmalızâde, **Mecmûa-i Tekâya**, İstanbul, Âlem Matbaası, 1307, s. 9.
[79] BOA, **C.EV**, 643/32412, "Devletlü inâyetlü merhametlü efendim sultânım hazretleri devlet ve ikbâl ile sağ olsun arzuhâl-i fukârâ-î dervişân kullarıdır ki Hazret-i Eyyûb Ensârî civârında vâki İdris Köşkü nâm mahalde vâki' Çakmak Hasan Efendi zâviyesinde on iki nefer dervîşânlar ile müsâfereten ikâmet üzere olduğumuzdan nâşî rahmeten li'l-fukarâ cânib-i mîrîden ta'ayyünât bahâ inâyet ve ihsân buyurulan iki yüz elli kuruş mahiyemizin vakti hulûl etmekle merâhim-i aliyyelerinden mercû' ve mütezarrı'dır ki yedimizde olan mîrî senedi mûcebince bir şehir ta'ayünât bahâ iki yüz elli kuruş inâyet ve ihsân buyurulmak bâbında emr u fermân ve lutf u ihsân devletlü inâyetlü merhametlü efendim sultânım hazretlerinindir."

toplantılar tertip edilirdi. Bunların hâricinde eğitim etkinlikleri bünyesinde yetenekli dervişlerin özel gayretleri yetiştirilmeleri ile mûsikî, hat, tezhib, minyatür, edebiyât, kültür, sana vb. alanlarda önemli çalışmalar yapılırdı.[80]

İslam Tarihi içerisinde ribât[81] kavramı ortaya çıkmış ve bu kavram zamanla nitelik değiştirmiştir. Hicaz, Irak, Mısır, Suriye ve Filistin'de ribât kelimesi dervişlere mahsus zâviye-hânkâh, yolcuları, kimsesizleri, hacıları barındıran misafirhâne anlamında kullanılmaya başlanmıştır.[82] Bununla birlikte bazı ribâtların kadınlara ait olduğu farkedilmektedir. Kadın dervişlerin bulunduğu bilinen ilk ribât Münestîr Ribâtı'dır.[83] Daha sonra sûfî kadınlara ait özel ribâtlar yaptırılmıştır. Bunlardan en meşhuru Kahire'deki er-Ribâtü'l-Bağdadiyye'dir. Bu tekkede kadınlara özel fıkıh dersleri okutulurdu. Eşlerinden ayrılan kadınların barınağı hükmündeydi. [84] Hâtûniye Tekkesi'nde konusunu ettiğimiz ribâtlarla alakalı benzerlikler bulunmaktadır. Müslüman toplumlar içinde kadın sığınma evleri bir başka ifadesiyle mor çatı, günümüzde ortaya çıkmış bir algı değildir. Mustafa Vahyî Efendi'nin uzun müddet meşîhat vazifesini sürdürdüğü Hâtûniye Tekkesi isminden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Develetinin son döneminde İstanbul'daki yaşlı ve kimsesiz kadınlar için bir tür sığınma evi veya huzur evi konumundaydı.[85] Kaynaklarda barınma ve zanaat öğreniminin yanısıra Mesnevî ikliminden kadınların da faydalandığını göstermektedir.[86]

Hâtûniye Tekkesi'nin dînî ve ilmî hayatta etkili olduğu kadar Milli Mücâdele yıllarında da önemli bir rol üstlendiğini vurgulamalıyız. İstanbul 16 Mart 1920'de itilaf devletleri tarafından işgal edilmiş Milli Mücadeleyi destekleyen birçok kimse burada kalmıştır. Bu kişilerin Anadoluya geçirilmesinin yanı sıra Milli Mücadele için

---

[80] Cebecioğlu, **a.y**.; Nuran Çetin, **a.g.t.**, s. 28.
[81] Ribât: Sınır boylarında ve stratejik mevkilerde askerî amaçlı müstahkem yapılara verilen ad. Yiğit, İsmail, **DİA**, İstanbul, 2008, C. 35, s. 76.
[82] Yiğit, **a.g.e**., C. 35, s. 78.
[83] Yiğit, **a.g.e**., C. 35, s. 78.
[84] Abdülkadir Makrîzî, **el-Mevaiz ve'l-i'tibar bi zikri'l-hıtat ve'l-asar, el-ma'rûf bi'l-Hıtatü'l-Makriziyye,** Beyrut, Dâru`l-Kütübi`l-İlmiyye , 1998, C. 4, s. 303; Süleyman Uludağ, **Sûfi Gözüyle Kadın**, İstanbul, İnsan Yay., 2009, s. 139.
[85] Baha Tanman, **a.g.t**., C. 1, s. 174; Bahadır, İbrahim, **Alevî ve Sünnî Tekkelerinde Kadın Dervişler**, İstanbul, Su Yay., 2005, s. 100.
[86] Baha Tanman, "Hatuniye Tekkesi", **DBİA**, İstanbul, 2003, C. 4, s. 20; Bilal Kemikli, **Sûfî Şairin İzinde Şiir ve İrfan**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2010, s. 168; Akın, Vildan, "Şikayet Kültürünün Toplumsal Dönüşüme Etkisi", **VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı**, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın, 2009, s. 15.

gerekli silah ve cephâne mühimmâtı ulaştırılmaktaydı. Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi[87] ile Hatûniye Tekkesi silah sevkiyâtında lojistik destek sağlıyorlardı.

> "*Tekke o yıllarda silâh sevkiyatı yapan "mim mim" rumuzlu gizli bir cemiyetin Eyüp merkeziydi. Bu kuruluşun başkanı dergâhın son şeyhi Sâdeddîn Ceylan Efendi, dergaha yakın olan İplikhane Hastahanesi'nin de imamıydı. İşgal kuvvetlerinin silah depoları bu civardaki sırtlarda yer alıyordu. Bu depolardan kaçırılan silah ve cephaneler, önce dergâhın bitişiğindeki câmiinin minaresinde saklanır, sonra İplikhane Hastahanesinde tabutların içinde cenaze gibi taşınarak yakın bir eve götürülür, oradan Reşâdiye mektebine, oradan da sandalcı Osman Ağa marifetiyle Bostan İskelesinden üstüne erzak yüklenerek Boğaz yoluyla İnebolu'ya ulaştırılırdı. Ramazanda ramazan davulunun içinde bomba kaçırıldığı zamanlar da olmuştur.*"[88]

Tekkenin fizîki yapısı; batı, güney ve doğu yönlerine açılan üç adet bahçe kapısı bulunmaktadır. Doğuda olan ve Hâtûniye Gümüş Sokağı'na açılan kapı, İdrisköşkü Tepesi'nden gelen yol üzerinde bulunduğu için muhtemelen ana kapısı konumundadır. Genişçe bir kapıdır. Aslından sadece iki yanındaki duvar parçaları kalabilmiştir. Güneyde Hüsam Efendi Sokağı'na açılan kapı ise, hemen arkasında hazire bulunduğu için, adeta bir türbe kapısı niteliğindedir. Mermer söğeler ile çevrelenmiş dikdörtgen bir açıklık ve söğe başlığının üzerinde yer alan mermer kitâbe levhasından ibarettir. Bu levhanın ortasında, köşeleri çeyrek daireler ile yumuşatılmış yatay dikdörtgen bir kartuş içinde, hattat Mehmet İzzet Efendi (1841-1903) imzalı 1304/1886 tarihli sülüs bir besmele görülmektedir. Bunun hemen iki yanında, aynı tarzda birer kare kartuş içinde kabartma olarak tasvir edilmiş mevlevî sikkeleri bulunmaktadır. Bu mermer söğelerin yanlarında kesme köfeki taşından örülmüş bahçe duvarı uzanmaktadır. Batıda Eyüp Gümüşsuyu Yolu'na açılan kapı ise harem bölümü ile sokak arasında irtibat sağlamakta olup, herhangi bir ahşap bahçe kapısı mahiyetindedir. Mescid-tevhidhâneden bir iz kalmamış olması buranın ahşap bir binâ olduğunu kanıtlamaktadır. Mescid-tevhidhâneye bitişik olması

[87] Ayrıntılı bilgi için bkz., Süleyman Beyoğlu, "Milli Mücâdele ve Özbekler Tekkesi", **Üsküdar Sempozyumu,** İstanbul, 2004, c. 1, s. 201-210.
[88] Özdamar, **a.g.e**., s. 37; Mısıroğlu, **a.g.e**., s. 303-310.

gereken minarenin kaidesi kare planlıdır ve kesme köfeki taşından örülmüştür. Üzerinde yükselen tuğla gövdenin şerefe korkuluğu ve külahı yok olmuştur. Harem ise tekkeler kapatıldıktan sonra mesken olarak kullanılmaya başlanmış, bu nedenle bazı tamir ve tadillerle, asli mimâri özelliğini kaybetmiş iki katlı ahşap bir yapıdır. 19. yüzyılın ahşap konut yapılarından farklı olmayan bu yapının doğusunda altta sarnıcı olan bir kuyu bileziği bulunmaktadır.[89] 2010 yılından aslına uygun şekilde İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından restore edilmiştir. Şu an UKBA[90] derneği tarafından kullanılmaktadır.

5. MUSTAFA VAHYÎ EFENDİ'NİN SİLSİLESİ VE HÂTÛNİYE TEKKESİ'NİN ŞEYHLERİ

Mustafa Vahyî Efendi > Hasan bin Muhammed bin Hasan bin Muhammed eş-şehîr bi Hüsâmeddîn Mesnevîhân > Muhammed Emin bin İsmâil bin Mahmûd Nakşibendî, > Muhammed Âgâh Nakşibendî > Mustafa Rıza ed-dîn eş-şehîr İbn Neccâr > Arapzâde Muhammed Efendi > Ebû Abdullah es-Seyyid Muhammed Nakşibendî es-Semerkandî > Ahmed Cüryânî > Muhammed Masûm Sirhindi > Ahmed Sirhindî > Muhammed Bâkî > Hâcegî İmkenegi > Derviş Muhammed > Muhammed Zâhid > Ubeydullah Ahrar > Yakub Çerhî > Bahâuddîn Muhammed Buhâri > Emir Külâl > Muhammed Baba Semmasî > Ali Ramitenî > Mahmud İncirfağnevî > Arif-i Rivgerî > Abdulhâlik Gücdüvânî > Yusuf Hemadânî > Ebû Ali Farmedî > Ebu'l Hasan Harakânî > Beyazid-i Bestâmî > Cafer-i Sâdık > Selmân Fârisî > Ebu Bekir es-Sıddîk > Efendimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.).

Silsile içerisinde Yekdest Ahmed Efendi, müceddidiliğin Osmanlı topraklarına yayılmasına katkı sağlayan önemli bir isimdir.[91] Silsilede dikkatimizi çeken bir diğer isim Ahmed Cüryânî'nin halifesi Muhammed-i Semerkandî'dir. İstanbul'a gelmiş ve Üsküdar'a yerleşmiştir. Muhammed Efendi 1116/1704 yılında

[89] Tanman, **a.g.t**., C. 3, s. 224; İşli, **a.g.t**., s. 116.
[90] Uuslararası Kardeşlik Barış ve Ahlâk Derneği.
[91] Hamit Algar, "Nakşibendiyye", **DİA**, C. XXXII, s. 339.

Üsküdar'da vefat etmiştir.[92] Semerkandî'nin halifeleri Arap-zâde Muhammed 'İlmi Edirnevî, Neccâr-zâde Mustafa Rıza, Muhammed Sıddîk Efendi, Muhammed Âgâh Ağa'dır.[93] MustafaVahyî Efendi'nin geldiği tarîk Arapzâde Muhammed Efendi'dir. Biz burada önemli olduğunu düşündüğümüz ve çalışmamızda geniş yer verdiğimiz Hatûniye tekkesinde postnişinlik yapmış zevâtı Mustafa Vahyî Efendi'den önce ve sonra olmak üzere kronolojik olarak sıralamaya çalışacağız.

Tekkenin kurucusu Şeyh Seyyid Hasan Efendi (ö.1166/1752)'dir. "Çakmak Şeyh" lakabıyla anılmaktadır.[94] Tekke kurulduğu dönemde onun adıyla da anılmıştır. Şeyh Mehmed Efendi'nin halifesidir ve Kâdiriye tarîkatına mensuptur. 1166 (1752) yılında vefat etmiştir.[95] Kabri, Beykoz'da, Yalıköy'e giden ana cadde üzerinde ve 1148 (1753) tarihinde vefat eden Çakmak Şeyh Mehmed Dede'nin mezarı yanındadır.[96] Kâdiriliğe mensup bir dergah olarak kurulumuştur.

Tekkenin ikinci postnişini Şeyh Ali Efendi'dir. İsmi kaynaklarda dergâhın şeyhi olarak geçmektedir.[97] Ancak kendisiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Vefat tarihine de rastlayamadık.

Selim Sırrî Efendi, Mehmed Emîn Efendi'nin[98] (1228/1813) halifesidir. Hâtûniye Tekkesine postnişin olmasıyla tekke Kadirîlikten Nakşîliğe intikal etmiştir. Selim Sırrî Efendiyle beraber tekke tekrardan canlandırılmıştır.[99] Başkanlık Osmanlı Arşivlerinde, Yedikule'deki Hacı Evhad Tekkesi şeyhi iken, Hatûniye Dergahına

---

[92] Halil İbrahim Şimşek, **Osmanlı'da Müceddidîlik XII/XVII. Yüzyıl**, Sûf Yay., İstanbul, 2004, s. 156.

[93] Halil İbrahim Şimşek, **a.g.e**., s. 156-164.

[94] Baha Tanman, **İstanbul Tekkeleri'nin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri**, Basılmamış Doktara Tezi, İstanbul, 1990, C. 3, s. 223.

[95] Mehmed Zâkir Şükrü, **Die Istanbuler Derwisch-Konvente Und Ihre Scheiche (Mecmûa-i Tekâyâ)**, haz. M. Serhan Tayşî-Klaus Kreiser), Friburg, 1980, s. 52.

[96] Mehmet Nermi Haskan, **Eyüp Sultan Târihi**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Kültür Yay., 2009, C. 1, 36-37.

[97] Çetin, **a.g.t**., s.

[98] Mergûbü's-Sâlikîn adında bir eseri bulunmaktadır. Yadigâr-ı Şemsî'de Müntesiplerinin sayısız olduğu vurgulanmış ve halifelerinin isimleri aktarılmıştır. "Bin iki yüzün müceddidi olsa sezâdır" ibaresi dikkate değerdir. Halifelerinden bazıları şunlardır: "Hoca Neş'et Efendi (1222/1807), Hatûniye Tekkesi şeyhi Hoca Selim Efendi (1227/1812), Hoca Hüsameddin Efendi, Hoca Mustafa Vahyi Efendi (1285/1868), Selimiye Tekkesi şeyhi Hoca Ali Behçet Efendi (1238/1822) ve Hoca Keşfi Efendidir. Bursa'daki halifeleri de; Eşrefzade Dergahı şeyhi Necmeddin Efendi (1304/1886), Ahmed Gazzî Dergahı şeyhi Abdullatif Efendi (1247/1831), Emir Sultan Dergahı şeyhi Hacı Ahmed Efendi (1269/1852), Münzevi Dergahı şeyhi Emin Efendidir." Mehmed Şemseddin, **Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî**, haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa, Uludağ Yay., 1997, C. 1 ve 2, s. 226. Hür Mahmut Yücer, **a.g.m**., s. 220.

[99] Yücer, **a.g.m**., s. 221

postnişin olduğu ve tekkeyi tadilattan geçirdiği yer almaktadır.[100] Hâce Selim Sırrî, musikîye aşina bir kimseydi. Osmanlı padişahlarından III. Selim devrinde yaşayan Selim Efendi Sultan tarafından sevilirdi. Padişah fırsat buldukça onu dinlemeye gider ve tekkenin tatlı su kuyusunun yanında meşk âlemleri icrâ edilirdi.[101] Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin de hocası olan Selim Sırrî Efendi, 1227 (1812) yılında vefat etmiştir. Kabri tekkenin yanı başındadır. Mezar taşı kitâbesinde şu ifadeler yazılıdır:

"Lâilâhe İlla'llâh Muhammedü'r-Rasûllullâh

Hâzâ merkadü Hazret-i Hâce Selîm Kuddise sırruh"[102]

Selim Sırrî Efendi'den sonra dergahta Hüsâmedîn Efendi vazifeyi devralmıştır, Mustafa Vahyî Efendi'nin hayatına etkisi bakımından ve gerek mesnevîhanlığı ve gerek faaliyeteleri bakımından ayrıntılı bir şekilde geçtiğimiz bölümde ele aldık.

Daha sonra Mustafa Vahyî Efendi postnişinlik görevini üstlenmiş ve oğlu Şeyh el-Hâc Mehmed Rızâeddîn Efendi (1306/1889)'ye tevdî etmiştir. Mehmed Rızâeddîn Efendi, ilim ehli ve hafız bir kimsedir. Babasının vefatıyla on bir sene Hâtûniye dergahında postnişinlik vazifesini sürdürmüştür. 1306 (1 Ağustos 1889) Çarşamba günü vefat etmiştir. Kabri tekkenin hazîresindedir.[103]

Mezar taşı kitâbesinde şu ifadeler yazılıdır:

"*Lâilahe illa'llâh Muhammedü'r-Râsûlullâh*

Tarîkat-ı aliyye-i Nakşibendiyye meşâyıh –ı izâmından

Eş-Şeyh el-Hâc Mustafa Vahyî Efendi

Merhûmun mahdûmu ve bu dergâh-ı şerîfin postnişîni

eş-Şeyh el-Hâc el-Hâfız Mehmed Rızâeddîn Efendi'nin rûh-ı şerîfi içün

rızâen li'llâhi'l Fâtiha, 1306, yevmî çarşamba, 3 Zi'l-hicce"[104]

Vahyî Efendi'nin oğlu Mehmed Rızâeddîn Efendi'den sonra, aslında Evlice Baba[105] Kâdirî Tekkesi şeyhi olan Sâdeddîn Ceylan Efendi (ö. 1350/1931) "Hâtûniye

[100] BOA, **İ.MVL**, 289/11501.
[101] Mustafa Özdamar, **a.g.e.,** s. 38; Mısıroğlu, Kadir, **a.g.e.,** s. 305.
[102] Hüseyin Vassaf, **Sefine-i Evliya**, haz: M. Akkuş-A. Yılmaz, İstanbul, Kitabevi yay., 2006, C. 2, s. 209.
[103] Vassaf, **a.g.e**., C. 2, s. 209; Zakir Şükrî, **a.g.e**., 52; Nuran Çetin, **a.g.t**., s. 260.
[104] Vassaf, **a.g.e**., C. 2, s. 209; Haskan, **a.g.e.**, C. 1, 38.
[105] Çetin, **a.g.t**., s. 261; Seyyid Ahmed Münîb Üsküdârî Bandırmalızâde, **Mecmûa-i Tekâya**, İstanbul, Âlem Matbaası, 1307, s. 3. Tekkenin bir başka adıda kaynaklarda Hâki Efendi Tekkesi olarak geçmektedir. E. Behnan Şapolya, **Mezhepler ve Tarîkatler Târihi**, İstanbul, Türkiye Yay., 1964, s. 460.

Tekkesi" postnişinliğini de vekâleten yürütmüştür. Daha önce konu ettiğimiz Hâtûniye Tekkesi'nin Milli Mücâdele döneminde önemli bir konumunun olduğunu vurgulamıştık. Bu faaliyete bilfiil katılan ve öncülük etmiş olan kişi Sâdeddîn Ceylan Efendi ve tekke müntesibi vatansever dervişlerdir.[106]

Kadir Mısıroğlu, Sâdeddîn Ceylan Efendi'nin mahdûmu Nazmi Ceylan'dan naklen şunları aktarmaktadır:

> "Merhum pederim Sâdeddîn Ceylan Efendi, Kâdîrî şeyhi olduğu gibi, bütün ecdadı da bu tarikatın şeyhliğini yapmış bulunan bir ailenin munsûbu idi. "Kâdirî Tarikatı" içinde Mustafa Ahî Hazretleri'nden gelen bir kolun son muktedir mümessillerindendir. Bu sebeple, pederim temsil ettiği tarikata Kâdirîyye'nin "Ahî Kolu" ismi verilir."[107]

Milli Mücadele döneminde Sâdeddîn Ceylan Efendi bu fedakarlıkların her hangi bir yerlerde yazılıp çizilmesini, herkese ilan edilip kahramanlık gösterilmesini uygun görmemiştir. Yine Nazmi Ceylan'dan nakille Mısıroğlu şunları kaleme almaktadır:

> *"İşgâl sırasında buranın idâresi uhdesinde bulunan merhum pederim Şeyh Sâdeddin Ceylan Efendi, bu hizmet ve fedâkârlıkların yazılıp çizilmesine, herkese îlân edilmesine hiç bir zaman taraftar olmamıştır. Hakîkaten ben de, onun bu arzu ve hissiyâtına uyarak bu faâliyetten şimdiye kadar hiç kimseye bahsetmedim. Bâzı gazete ve yazarların mürâcaatlarına da is'âf etmedim. Fakat sizin buraya kadar birkaç defa teşrif ederek ısrâr etmeniz karşısında bugüne kadar hassâsiyetle tâkib ettiğim bu prensipten ayrılmaya mecbur kaldım. Merhum pederim, zaferden sonra tekkemiz mensublarının, düşman tehdîdi altındaki hizmetlerinin tesbit ve yazılmasına ve hatta bunlardan bir çoğunun istiklâl madalyası almasına da şiddetle muhalefet etmişti. Zaferden sonra bir gün istiklâl madalyasına hak kazananları tâyin ve tesbit maksadıyla böyle bizim gibi gizli çalışanları arayıp bularak kaydeden Bahâriye Kaymakamı Yarbay Tevfik Bey [Eyüp-Fâtih Askerlik Şûbesi Başkanı],*

[106] Özdamar, **a.g.e**., s. 38; Mısıroğlu, **a.g.e**., s. 304; Kara, **Tekkeler ve Zâviyeler**, İstanbul , 1990, s. 218-223. Baha Tanman, **DBİA**, C. 4, s. 20.
[107] Mısıroğlu, **a.g.e**., s. 304-305; Özdamar, **a.g.e**., s. 38.

ziyâretimize gelerek bu hususta bâzı suâller sordu. Kendisine verdiğim cevapları yazmakta bulunduğu bir sırada, içerdeki odadan konuşmalarımızı duyan merhum pederim, ikindi namazına gitmek üzere abdest almış, kollarını kuruluyordu.

— Oğlum, bu yaptığınız nedir, ne yapıyorsunuz?

diye sordu. Ona durumu anlattık. Bunun üzerine:

— Oğlum, biz bu işi madalya için yapmadık! Biz derviş adamlarız. Bize din ve vatan yolunda vâcib olan bir hizmetin karşılığı olarak madalya almak yakışmaz. Lütfen o yazdıklarınızı yırtınız.

Tevfik Bey'in israrlı ricâlarına rağmen kararından dönmedi. Notları gözünün önünde yırttırdı. İşte bu vak'a dolayısıyla Eyüp'deki Kuvâ-yı Milliye çalışmalarının bir çokları sır hâlinde kalmıştır. Esâsen aradan çok zaman geçti. Artık bu işleri bilen de kalmadı. Hepsi bir bir Hakk'ın rahmetine kavuştular. Ben de bu yıl yetmiş yaşıma bastım. Bu sebeple o fedâkârâne hizmetlerin artık birçoğunu hatırlamama imkân kalmadı."[108]

Nesib Efendi, Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinde Nesib Efendi'nin Hâtûniye Tekkesi şeyhi olduğu geçmektedir.

"Yarın gece Eyüp'de Zeynep Hâtûn Mahallesini'nde vâkî Hâtûniye Dergâhı şeyhi Nesib Efendi tarafından dergâh-ı mezkûrda menkıbe-i vilâdet-i hazret-i risâlet-penâhî kıraât ettirileceği ve zâbıtaca takayyudât-ı münâsibe icrâsı tabî'i idiği ma'rûzdur ol bâbda emr u ferman hazreti men lehü'l-emrindir. Fî 2 Ağustos sene 1314 Zabtiye Nâzırı Şefik, Nezâret-i Zabtiye, 2504"[109]

Tekkenin son postnişini Âgâh Efendi'dir. Hayatıyla alakalı bilgiye rastlayamadığımız Âgâh Efendi'nin sadece Mecmûa-i Tekâyâ'da ismi zikredilmektedir.[110]

[108] Mısıroğlu, **a.y.**; Özdamar, **a.y**.
[109] BOA, **Y.PRK.ZB**, 21/89.
[110] Üsküdârî, **a.g.e**., s. 9.

II. ESERLERİ

2. 1. HEZZÜ'Z-ZÂKİRÎN VE HETRÜ'T-TÂLİBÎN

1279/1862 yılında 45 sayfa olarak İstanbul'da basılan eserin, Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi kütüphanesinde İsmail Saib Yazmaları 2120 numaralı bir adet yazma nüshası tespit edilmiştir. [111]

"Ümmetim içinde din emirlerine dair kırk hadis ezberleyeni Allahu Teâlâ fakihler ve alimler zümresi arasında haşreder"[112] rivayeti Mustafa Vahyî Efendi'nin eseri kaleme almasında birinci etken olmuştur. Bununla birlikte hadisin "kırk hadis ezberleyenin cennetlik olacağı", [113] "şehitlerle haşrolunacağı" [114] gibi farklı rivayetlerini de aktarmıştır.

İslam kültür geleneğinde kırk hadis çalışmaları farklı hususlar göz önünde bulundurularak kaleme alınmıştır. Hz. Peygamber'in şefaatine nail olmak, geleneği sürdürmek, okuyanların hayır duasını almak, hocasının arzusunu yerine getirmek, bir konuyu aydınlatmak veya önemine dikkat çekmek, önde gelen devlet adamlarına ithaf edilmek, ilgi duyulan bir konuya dikkat çekmek için kırk hadis eserleri yazılmıştır.[115]

Mustafa Vahyî Efendi'nin kırk hadis derleme ve şerhi Hz. Peygamber'in övgülerine nail olmak için ve eserin basıldığı dönemin (1279/1862) padişahı olan Abdulaziz Han'a (ö. 1293/1876) ithaf ettiğini önsözünde belirtmiştir. Arapça telif edilen eser, sadece zikir ile ilgili rivayetlerden derlenmiş ve zikrin önemine vurgu yapılmıştır. Vahyî Efendi bu eserinde hadisleri seçerken cehrî ve hafî şekliyle ayakta, oturarak, yatarak, sağlıklı iken, hasta iken, gece veya gündüz, denizde veya karada, hareket halinde veya sükûnet halinde zikretmenin en üstün ibadet olduğunu gerek delâleten gerek işâreten gerekse lafzan ortaya koyan hadisler olmasına özen göstermiştir.[116]

İlk dönemlerdeki mutasavvıfların hadislerle olan ilişkileri hadis rivayeti ve bu

---

[111] Abdulkadir Karahan, **İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis Toplama, Tercüme ve Şerhleri**, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi, 1954, 39, 83.
[112] İbn Abdilberr, **Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi**, C. I, 44.
[113] Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzi, **el-İlelu'l-Mutenâhiye fi'l-Ehâdisi'l-Vâhiye**, haz. İrşâdu'l-Hak el-Eseri, Beyrut, 1983, C. I, s. 125, No: 179.
[114] İbnü'l Cevzî, **a.g.e.**, C. I, s. 124.
[115] Selahattin Yıldırım, **Osmanlı'da Kırk Hadis Çalışmaları 1**, İstanbul, Osmanlı Hadis Araştırmaları, 2000, s. 20-31.
[116] Mustafa Vahyî Efendi, **Hezzü'z-zâkirîn ve hetrü't-tâlibîn**, s. 3.

rivayetlerin nasihat çerçevesinde değerlendirmesi şeklindeyken daha sonraları işari yorum oldukça ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede, tasavvufî tecrübeye dayalı hadis şerhi yazma geleneği Hakîm-i Tirmizî (295/908) ile başlamıştır.[117] Diğer mutasavvıf hadis yorumcuları gibi, Şeyh Mustafa Vahyî Efendi de hadislerden çıkarılacak hikmeti yakalamaya çalışırken, zahiri anlam yanında işârî yoruma da son derece önem vermiştir.

Şeyh Efendi'nin bu bağlamda rivayet ettiği ilk hadis:

"Amellerinizin en hayırlısını, Melîkiniz katında en geçerli olanını, dereceleriniz içerisinde en yükseğini, altın ve gümüşü Allah yolunda harcamanızdan daha hayırlısını, düşmanınızla karşılaşıp sizin onların boyunlarını vurmanızdan, onların da sizin boyunlarınızı vurmasından daha hayırlısını size bildireyim mi?"
Sahâbe: "Evet" dediler
Buyurdu ki**:** "Allah Teâlâ'yı zikretmektir"[118]

Mustafa Vahyî Efendi kırk hadis eserindeki hadisleri tercih ederken sıhhat durumlarını göz önünde bulundurarak titizlikle hazırlamıştır.

Hadislerin râvileri ele alınacak olursa, Şeyh Efendi zikrettiği hadislerin râvilerin tamamını muttasıl bir senetle aktarmamıştır. Sadece gerekli gördüğünde bazı râvileri hadis metninden sonra dile getirmiştir. Ayrıca seçtiği hadislerin bazılarını birkaç sayfada şerh ederken bazılarını birkaç satır açıklamakla yetinmiştir.

Eserde hadislerin metni "Kâle Rasulullah" diyerek senedsiz olarak verilmektedir. Açıklama esnasında rivayetin kaynakları ve sıhhat durumları ile ilgili bilgi verildikten sonra "kavlühû" başlığı altında hadisin kelimeleri açıklanmıştır. Hadiste anlaşılması zor hususlar ve okuyucular tarafından ileri sürülebilecek sorular "fein kulte" ifadesi ile sorulmuş ve "kultü" ibaresi ile başlayan kısımda cevaplandırılmıştır.

Hadisler şerh edilirken el-Gazzâlî (ö. 505/1111), Fahreddin er-Razî (ö. 606/1210), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), es-Suyûtî (ö. 911/1505), el-Münâvî (ö. 1031/1621), et-Tîbî, İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1566), Münzirî (ö. 656/1258), Begavî (ö. 516/1117), Deylemî (ö. 509/1115),

[117] Hasan Kamil Yılmaz, **Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi**, İstanbul, İFAV Yay., 1990, 14.
[118] Tirmîzî 5/459, İbn Mâce 2/1245.

Ebu Nuaym el-İsfehânî (ö. 430/1038), Beyhakî (ö. 458/1066), İbn Asâkir (ö. 1176) ve daha bir çok âlimin eserlerinden nakiller yapıldığı göze çarpmaktadır.

Şeyh Efendi'nin eseri hazırlarken Arapçanın yanısıra Farsça [119] ve Osmanlıca [120] verdiği beyitler de dikkati çeker. Kırkıncı hadisten sonra zikir konusunda Necmeddîn Dâye'nin Mirsâdü'l-ibâd'ı ile Sümbül Sinân gibi bazı sûfilerin eserlerinden nakiller vardır.[121]

2. 2. ED'DÜRRETÜ'L-AZİZİYYE Fİ'L-FEVÂİDİ'L-KAVİYYE

Mustafa Vahyî Efendi bu eseri, Eyüp'te Perşembe günü Şa'ban'ın 10'u hicri 1281 senesinde Gümüşsuyu yakınlarında Hâtuniye dergahında tamamlamdığını ilgili kaynak dile getirmiştir. Aynı yıl 98 sayfa olarak Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Eser Arapça ve Osmalıca olarak kaleme alınmıştır. Eserinde açıklayacağı konuları, mukaddimeden sonra bölümler halinde başlıklandırmıştır.[122]

Eserin ilk konusu olan miraç hadisesi, Türk edebiyatında dinî-tasavvufî konulardan aşk konularına kadar pek çok mesnevî ve diğer edebî eserlerde bir çok mutasavvıf ve edebiyatçı tarafından geleneksel diyebilceğimiz bir mahiyette giriş bölümü olarak kaleme alınmıştır.[123] İsra Sûresinin ilk ayetinden yola çıkarak dil bilimsel açıklamalarada başvurarak konuyu ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. Hâdisenin iki aşamasının olduğunu: Birinci aşamada Hz. Peygamber, Mescid-i Haram'dan Beytü'l-Makdis'e götürüldüğünü. İkinci aşamayı da Hz. Peygamber'in Beytü'l-Makdis'ten Allah'a yükselişi olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca konuyla alakalı Mesnevî'den ve bazı büyük mutasavvıfların eserlerinden beyitler aktarmıştır.[124]

İkinci bölümünde şeyhi, hocası ve manevi babam diye nitelendirdiği Hasan Hüsameddin Efendi'nin geniş biyografisine yer vermiştir. Doğduğu yeri, ders aldığı hocaları, mânevî yönden istifade ettiği meşâyihi, ismini nereden aldığını, verdiği dersleri, derslerine katılan önemli şahsiyetleri, menâkıbını, vefat ettiği yeri, vefat ettiği tarihi ve cenaze merasimini anlatmıştır. Bu biyografi Hasîrizâde Sâ'dî dergahı

[119] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 42.
[120] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e.**, s. 37.
[121] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e.**, s. 37.
[122] Mustafa Vayhî, **a.g.e**., s. 3-4.
[123] Ayrıntılı Bilgi İçin bkz., Hasan Ali Esir, **Anadolu Sahası Mesnevilerinde Miraç Mevzuu "Mirac Topic in Masnavis of Anatolia Area"**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2009, C. XV, sy. 39, s. 683-708.
[124] Mustafa Vayhî Efendi, **a.g.e**., s. 5-30.

şeyhlerinden Mehmed Elif Efendi'nin de (v. 1346/1927) Hüsameddin Efendi'nin hayatını telif etmesinde kaynak teşkil etmiştir.[125]

Üçüncü bölümde Hz. Ebû Bekir'in Mâide sûresinin 105. ayetinin ve Ahzab suresinin 72. ayetine yaptığı tefsiri aktarmıştır. Dördüncü bölüm, Hz. Peygamber'in Hz. İsa'dan faziletli olmadığını söyleyenlerin delillerinin açıklanması ve cevaplandırılmasıdır. Beşinci ve altıncı bölüm nafile orucun ve recep ayının fazileti hakkındadır. Bu kısmı fezâil meselesi olarak Mustafa Vahyî Efendi'nin tasavvufî görüşleri kısmında ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır.

Yedinci kısımda Hz. Peygamber'den İsnâden "ademoğlu infak ettiği herşeyin karşılığını ahirette misliyle görecektir" hadisini açıklamış, özellikle mescid, medrese ve tekke yapımında bilfiil veya maddî yönden yardımcı olmanın önemine vurgu yapmıştır.

Sekizinci kısım da, Hâcegân tarikatını meydana getirenlerin açıklanmasıdır. Nefeste şuur, ayağa bakış, vatanda yolculuk, toplulukta yanlızlık, zikretmek, dönmek, korumak, hatırda tutmak, zamanı kontrol, sayıyı kontrol, kalbi kontrol esaslarını zikreden Vahyî Efendi tarîkatın kurcusunu Abdülhâlik Gucdüvânî olarak yazmıştır. Bu esasları tasavvuf büyüklerinin menkıbeleri ve beyitleriyle açıklama yolunu tutmuştur. Ayrıca bu bölümde Şeyhi Hasan Hüsâmeddin Efendi'ye kadar uzanan tarikat silsilesini kaleme almıştır.[126] Dokuzuncu bölümde Mevlâna Celâleddîn Rûmi'nin Mesnevîsinden bir hadisi izâhatta bulunmadan yalnızca metnini aktarmıştır. Onuncu, on birinci ve on beşinci bölümde, tezimizin nazâri tasavvufa dair meseleleri kısmında açıkladığımız "hulûl", "vahdet-i vücûd meselesinde mâsivallah" ve "nebî veli arasındaki fark" başlıklarını değerlendirmiştir. On ikinci bölümde Ahzab sûresinin 40. ayetini on altıncı bölümde ise Şuara suresinin 16. ayetini tefsir etmiştir. On üçüncü bölümde ise Hz. Peygamber'in annesi olan Amine hanımın ismini dil bilimsel açıdan değerlendirmiştir.

On yedinci bölümde mutfağa girişten oradan çıkıncaya kadar 1001 günlük "Mevlevî Çilesi" hakkında olduğunu beyan etmiştir. Bu bölümün sonunda, meydana getirdiği bu kitabın Mevlevîlikte manevî eğitimle ilgili Şeyh Hasan Hüsâmeddin Efendi'nin müstakil bir risâlesi olduğunu şu ifadelerle dile getirmiştir:

[125] Mehmed Elif Efendi, **Tenşitü'l Muhibbîn bi menâkıb-ı Hâce Hüsâmeddin**, İstanbul, 1342.
[126] Mustafa Vayhî Efendi, **a.g.e**., s. 65-67.

"Muharrir, ez-zaîf, Hz. Ebû Eyyûb yakınındaki Hâtûniyye Zâviyesinde hâdimü'l-fukarâ, es-Seyyid Mustafa Vahyî şöyle der: Üstâdım Mesnevîhân Hâce Hasan Hüsâmeddin Hayatta iken günlerden bir gün elinde bir risâle vardı. Kendi kendime bu nedir, konusu ne olabilir diye düşünürken bana, 'bunu al, Türkçe yazılmış, bir kimsenin mutfağa girişinin ve ikrârının başlangıcından oradan çıkıncaya kadar olan 1001 günlük Mevlevî âdâbı ve erkânı hakkındadır' dedi. Risâleyi ondan sevinçle aldım. Bugüne kadar bende mahfûz idi. İhvândan beni duâdan unutmamalarını istirhâm ederim. Allah'ım, ayıplarımızı setreyle, günahlarımızı affeyle! Allah 'amin' diyenlerden râzı olsun"[127]

Son olarak on sekizinci kısımda, mukâbele ve semâ'dan sonraki Mevlevî duâsını aktarmıştır. Bu bölümün içinde ek olarak duâ esnâsında ellerin kaldırılması ve yüze sürülmesi meselesine değinmiştir ve Kastallâni'nin Buhârî Şerhi'nden nakillerde bulunmuştur.[128]

2. 3. TUHFETÜ'S-SÂLİHÎN VE SUBHATÜ'Z-ZÂKİRÎN

Şeyh Mustafa Vahyî Efendi'nin 224 sayfada kaleme aldığı eserin iki adet yazma nüshası Ankara Milli Kütüphanesinde 3133/1 ve 2779 arşiv numarasıyla kayıtlarda bulunmaktadır. Elimizdeki nüsha ise h. 1284 m. 1867 tarihlerinde Hacı Osman Efendi Matbaasında basılmıştır. Eserin dili Osmanlıcadır. Bazı yerlerinde Arapça açıklamalara ve alıntılara yer verilmekle birlikte kısmen Farsça beyitlerede rastlanmaktadır. Mustafa Vahyî Efendi'nin elimizde bulunan diğer eserlerine göre en hacimlisi ve konu bakımından en önemli eseri olarak görülmektedir.

Meclis-i meşâyih reisi Nakşîbendi Hacı Feyzullah Efendi, dönemin Milli Eğitim Bakanı Kemâl Efendi, Yenikapı Mevlevîhanesi'nin şeyhi Osman Selahaddin Dede Efendi (ö. 1886), Sünbüliyye'den Koca Mustafa Paşa şeyhi Hoca Gâlip Efendi ve yine Milli Eğitim Bakanlığı memurlarından Reşâd Efendi'nin övgü dolu takrizleri giriş kısmında neşredilmiştir.

---

[127] Mustafa Vayhî, **a.g.e**., s. 92-93; Ayrıca Sâfi Arpaguş Mustafa Vahyî Efendi'nin eserine aldığı bu müstakil risalenin metin ve transkripsiyonlarını ilim dünyasına kazandırmıştır. Sâfi Arpaguş, **Mevlevîlikte Mânevî Eğitim**, İstanbul, Vefâ Yay., 2009, s. 375- 386.

[128] Ebü'l-Abbas Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed Kastallâni, **İrşâdü's-sari li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Kâhire, Dârü't-Tıbaati'l-Mısriyye, 1267.

Risâlenin içinde genel anlamda, salih ameller içinde tevhîdin herşeyden üstün olduğu, fetvâ takvânın zâhiri takvâ fetvânın bâtını ve dört mezhebin zikrin mahiyeti hakkındaki fetvâları, Allah'ın dünyadaki rahmeti ve gazâbı, zikrullaha ve tevhîde karşı çıkanlara münâfık denilebileceğinin beyânı, sûfilerin akâidi, mezhep ve millet tanımayıp boş yere konuşanların durumları açıklanmış, geçmiş meşâyıhın zikir uygulamalarında ortaya çıkan fetvâlar ve bu fetvaların sırayla kronolojik olarak sınıflandırılmış, İbn Kemal ve Efadalzâde'nin fetvaları, mescidde cehrî zikrin caiz olması, bütün tarikatlerin bir asıldan tezâhür ettiği, en faziletli zikir ve nefsin mertebeleri, güzel sesin önemi, kalplerin güzel ses ile lezzet bulması, aşıkların kalbi, Kuşeyrî'nin muhabbet hakkındaki sözleri ve diğer sûfiler ile kıyaslanması, ruhun gıdası, zikrullahın bir vakit ile vakitlendirilmediğinin açıklanması, cehrî zikir ile Kur'an tilâveti arasında bağlantı kurulması, Hz. Peygamber'in hayber savaşında ashâbı yüksek sesli tekbire yönlendirmesi, şeytanı kovmak için cehrî zikrin önemi, zikir ehline yakın olmanın ve uzak olmanın sonuçları, ahireti kaybedenlerin açıklanması, cenâzeyi zikir uygulaması ile götürmenin caiz olduğu, mü'minlere kötü söz söylemenin büyük günah olduğu, mürşid-i kâmilin mürîde öğrettiği şartların açıklanması, Kur'an, istiğfar ve zikir seslerinin arş-ı Rahmân'a ulaşmasının açıklanması, kelime-i tevhîd manasının tahkîki, kelime-i tevhidde olan ince mana, kelime-i tevhiddeki nefy ve mevhûmun açıklanması, mürşid-i kâmil vasıtasıyla kelime-i tevhîde devam edenlerin alacağı mükâfât, zikrullaha aşık olanların durumu, her bir zevkin ve nimetin başlangıcının tevhid olduğu, namaz haricinde Kur'an'ın cehrî ve hafî okunabileceği, "zerre kadar iman" lafzının ne ifade ettiği, "Esmâ-i Hüsnâ" şerhi, Hz. Peygamber'e ism-i a'zam'ın öğretildiği, Hakka nasıl ulaşılacağı, sâlikin bir tarikate intisab ettiğinde ihtiyacı olacağı bilgiler, tarîkat-i âliyede usûl-i esmâ ve nefs mertebelerinin açıklanması, iman ehlinin en güzel halini nasıl elde edeceği, hanefî fukahâsının nazarında cehrî ve hafî zikir, besmele-i şerifin fazileti, Kur'an-ı Kerîmin fazileti, nübüvvetin ve velâyetin açıklanması, kalp temizliğinin nasıl olacağı, kalp temizliğinin çeşitliliği, bütün tarikatlerin mürîdlerindeki cehâleti gidermek için nasihat ve terbiye etmesi, vahdet-i vücûd iddiasında olanların iddiaları, ism-i zât ism-i sıfat ve ism-i a'zam'ın kavramları, mürid ve mürşid-i kâmil için gerekli olanlar, mürşid-i kâmilin alâmetleri, tevhîdin mertebeleri, havfın alametleri, tevekkülün ve kesb kavramları, fenâ ve bekâ kavramlarının mertebeleri, tasavvuf ve

kelam ilmi, müftü Ali Çelebi'nin risalesi aktarılmış, Ali Çelebi'nin kısa biyografisi, sûfi epistemoloji olarak rüya kavramının incelenmesi ve bu konularla beraber zikir ile ilgili bir çok ayet-i kerîme ve hadîs-i şerîfenin işâri tefsirleri eserinde değindiği konulardır.

Şeyh'in tasavvufî görüşlerini açıklamada bize kaynak teşkil eden bu eserin mevzularına kısaca göz atıldığında, tevhîd ve zikir konularını detaylı bir şekilde incelendiği görülmektedir. Bununla beraber tasavvufî kavramlara yer vermiş olması eseri incelemede önem arzetmiştir. Ayrıca bahsettiği konuları ayetlerle, hadislerle delillendirmiştir. Eserinde sadece meşâyihin değil Osmanlı döneminde yaşamış ulemâ ve fukahânın da risalelerinden alıntılar yapmış bazı yerlerde risâlelerin metnini aynı şekilde aktarmıştır.

Kitabın kaleme alınmasında yararlanılan kaynaklar ise şu şekilde tespit edilmiştir: Kâdi Beyzâvi'nin tefsiri, el-Beğavî'nin Me'âlimu't-tenzil, Ebussuud Tefsiri, Fahreddîn er-Râzi'nin Tefsîr-i Kebîri, Kevâşî'nin et-Telhîs fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîmi, İmam-ı Mansûr Mâturûdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı, Mîzân-ı Şa'rânî, İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhul Beyân Tefsîri, Ruzbihân Baklî'nin Arâisu'l-Beyân'ı, Necmeddîn-î Kübrâ'nın Tevîlat-ı Necmiye'si, Mevlâna'nın Mesnevîsi, hadis eserlerinden Kütüb-i Sitte "özellikle bazı hadisi şerifler lafızlarıyla birebir aktarılmıştır", Mişkât-ı Şerîf ve Mesâbihtir.

III. Bölüm

Mustafa Vahyî Efendi'nin Tasavvufî Görüşleri

3. 1. TEVHÎD VE NÜBÜVVET

3. 1. 1. TEVHÎD

Tevhîd Arapça bir kelime olup sözlükte bir şeyin bir olduğuna hükmetmek ve bir olduğuna marifet etmek anlamına gelmektedir. Tevhîd, birleştirmek, birlemek anlamında kullanılmıştır.[129] Tasavvuf ıstılahında ise; Allah'ın Zât'ını, aklen tasavvur ve zihnen tahayyül edilebilen herşeyden tecrîd etmektir.[130]

Tevhîd inancı, İslam'ın en temel akidesidir. Bu temel akîde İslam ilimleri çerçevesinde ortaya çıkmış olan her ilmin ana konusu olmuştur. Bir çok islam âlimi bu akîdenin saflığını muhafaza etmek için pek çok eser kaleme almıştır. Tevhîd, metotları itibariyle her ne kadar birbirinden ayrı iki ilim olarak algılansada kelam ve tasavvufun temel öğretisi konumundadır. Temel İslam bilimlerinin bu konu üzerindeki farklılığı sadece yöntem açısından değerlendirilebilir. [131] Nitekim mutasavvıflar, zâhiri âlemdeki şirk sebebi olan putlarla mücadeleyi mütekellimlere bırakmışlar, bunun yerine bâtınî âlemden kaynaklanan insanın kendini ilah edinmesi, riyâkarlık, Allah'a gizli şirk koşma gibi önemli konularla mücâhede etmişlerdir. İslam düşüncesinin odak noktasını oluşturan bu akîde ilk dönem mutasavvıflarda da yaygındır.[132] Diğer ilimler arasında kendini ispatlamaya çalışan ve bu düşünce çerçevesinde kaleme alınan bir çok tasavvuf eserinin bu konuya değinmemesi kaçınılmazdır. Buradaki ortak görüş ise tevhîdin sadece akıl ile değil ilham ve keşif yoluyla da kavranılabileceğidir. Bu durumada tevhîdin akılla kavranan bir fikir olmaktan öte bir yaşam biçimi olduğu ispatlanmıştır.

Tasavvufî meselelere bakışını incelediğimiz Mustafa Vahyî Efendi'nin eserlerinde Tevhîd konusu bağlamında değindiği ana konular şu şekilde sıralandırılabilir; tevhîd ve mertebeleri, hulûl meselesi, vahdet-i vücûd meselesinde

[129] Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, İsyanbul, Anka Yay., 2004, s. 659; Suâd el-Hakîm, **İbnü'l-Arabî Sözlüğü**, İstanbul, Kabalca Yay., 2005, s. 621; **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Heyet, Trabzon, Kalem Yay., s. 1125.

[130] **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 1125.

[131] Kelam ve Tasavvuf açısından tevhid hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahim Güzel, Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevhîd, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2001, sy. 11, s. 193-209.

[132] İlk dönem sûfîlerindeki tasavvuf anlayışları için bkz. Hamide Ulupınar, İlk dönem Sûfîlerinde Tevhîd Anlayışı, **Tasavvvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi,** 2008, y. 9, sy. 22, s. 235-255.

mâsivallah, kelime-i tevhîd, ehl-i tevhîdin müdafaası gibi başlıca konular bulunmaktadır.

Mustafa Vahyî, tevhîd meselesinin önemini eserlerinin pek çok yerinde vurgulamıştır. Önemli eserlerinden biri olan *Tuhfetü's-sâlihîn ve sübhatü'z-zâkirîn*'nin ilk mevzuu tevhîd ile alakalıdır. Nitekim, kişinin yaptığı salih amellerle irtibat kurarak bu çerçevede yapılacak olan en önemli amelin Allah'ı birlemek olduğunu söylemiştir. Yine bu konu içerisinde elli dört farza dikkat çekmiş ve elli dört farzın başlangıcının tevhîd olduğunu vurgulamıştır. Tevhîdin sadece marifet edilmesinin yeterli olmadığını bununla birlikte her hal ve durumda onun zikredilmesi gerektiğini dile getirmiştir.[133]

Sûfiler genel anlamda tevhîdi çeşitlendirmişlerdir. Bazıları iki kısıma ayırırken bazıları üç veya dört kısıma ayırmıştır. İki şekilde sınıflandıranlardan birinci kısmı, Ahmed Sirhindî'ye göre, tevhîd-i vücûdî ve Tevhîd-i şuhûdîdir. Tevhîd-i vücûdî mertebesinde sâlik "varlığı bir olarak bilir" ve böyle inanır. Allah'tan başkasını yok bilir ve tecellîlerini de hayal olarak kabul eder. Tevhîd-i şuhûdî mertebesinde sâlik "varlığı bir görür". Sadece Allah'ın varlığını görür, ancak ondan başka varlıklar da olduğunu inkar etmez.[134] İkincisi ise Kusûdi tevhîd ve şuhûdî tevhîddir. Kusûdî tevhîd: Sadece Allah'ı kastetmek, kendini bir yana bırakıp rızasını istemek. Yani kulun ve Allah'ın iradesinin bir noktada buluşma durumuna denilmektedir. Şuhûdî tevhîd: sâlikin vecd halinde masivâyı terk ederek sadece Hakk'ı görmesidir. Allah'a olan muhabbeti sebebiyle O'ndan başkasını görmemesi ve her şeyde O'nu ve O'nun tecellilerini temaşa etmesi sâlikin şuhûdî tevhîd halidir.[135]

Seyr-i sülûkuna azimle devam eden mürîd tevhîd mertebelerine ulaşır. Sufî ıstılahında tevhid mertebeleri dört kısım olduğu Mustafa Vahyî Efendi tarafından dile getirilmiştir. Tevhidi âsâr, tevhid-i ef'âl, tevhid-i sıfât, tevhid-i zât olarak dört bölümden oluşmaktadır. Müridîn bu mertebelere vâsıl ve nâil olması için, mürşid-i

---

[133] Mustafa Vahyî, **Tuhfetü's-sâlihîn ve Sübhatü'z-zâkirîn**, İstanbul, Hacı Osman Efendi Matbaası, 1867, s. 5.

[134] Necdet Tosun, **İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî "Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri"**, İstanbul, İnsan Yay., 2009, s. 98.

[135] Süleyman Uludağ, "Tevhîd", **DİA**, C. XXXI, s. 22; Süleyman Uludağ, **Cüneyd-i Bağdâdî**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2008, s. 144-145; Ethem Cebecioğlu, **a.g.e**., s. 659; **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 1122.

kâmilden zikir telkînini ve terbiyesini tamamlaması kaçınılmazdır. Bu yola girmiş olanların sabrı cemilini, tevbesini ve ahdini bozmaması lazım gelmekte ve belki vâcip olmaktadır. Hakiki mürîdin yakîn mertebesine ulaşması için mücâhede de bulunmasının en önemli mesele olduğunda hiç şüphe yoktur. Hak Teâla'nın buyurduğu gibi "Ve sana yakîn gelinceye kadar Rabbine ibadet et!"[136] Vahyî Efendi, bu konu üzerindeki açıklamasında şeriati tam olarak idrak etmenin ilme'l-yakîn ile mümkün olacağını belirtmiştir. Daha sonra ilme'l-yakîn mertebesini aşmak için kalp temizliğinin gerekliliğini vurgular ve akabinde ayne'l-yakîne ulaşılacağını bildirmiştir. Hakka'l-yakîne ulaşmak için ise ruhun ve sırrın temizlenmesi ve arındırılma gerekliliğini vurgulamıştır. Ulaşılan bu hakka'l-yakîn mertebesi ise Vahyî Efendi nazarında hakiki kemâldir. Bu dünya hayatında ve ahiret aleminde kurtuluşa erdirecek olan ancak bu makamdır. Şeyh efendi bu durumda dahi evrâd-ı ezkârın bırakılmamasını Kur'ân'nın tilâvetinin devam ettirilmesi uyarısında bulunmuş ve ancak bu şekilde fayda sağlanabileceğini ve semeresinin elde edilebileceğini söylemiştir.[137]

Ancak bu kısımda tevhîd-i asar ayrımı sadece Mustafa Vahyî Efendi'de göze çarpmaktadır. Tevhîd genel anlamda sadece tevhîd-i ef'al, tevhîd-i sıfat, tevhîd-i zât şeklinde ele alınmıştır.[138]

Tevhîd-i ef'âl, tevhîdi sıfat ve tevhîd-i zât mertebeleri tasavvuf kavramları çerçevesinde büyük önem arzetmektedir ve bir kısım mutasavvıf tarafından izâhı yapılmıştır. Tevhîd-i ef'âl, bütün fiilleri ve hareketleri Allah'ın fiillerinin tecellileri olarak görme anlamına gelir ve "lâ fâile illallah" ifadesiyle özetlenir. Tevhîd-i sıfat bütün kuvvet ve algılamaları, bunlara nisbet edilen sıfatları Allah'ın tecellileri şeklinde görmektir ve "Lâ mevsûfe illallah" ifadesi bunu anlatır. Tevhîd-i zât varlıkta sadece Allah'ın ve O'nun çeşitli mertebelerdeki tecellilerinin bulunduğunu müşahede etmektir.[139] İsmail Hakkı Bursevî, Muhammediye Şerhi'nde; Tevhîd-i ef'âl, tevhîdi sıfât ve tevhîd-i zât hakkında açıklamalarda bulunmuş ve bu konuyu padişah hikayesiyle betimlemiştir. Kul, Hak Teâla tarafından başına gelen bir musibete karşı

[136] Hicr 15/99.
[137] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 166-167.
[138] Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **Tasavvuf Sözlüğü (Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil)**, Haz: İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yay., 2008, s. 347; Süleyman Uludağ, **DİA**, C. XXXI, s. 22.
[139] Süleyman Uludağ, DİA, C. XXXI, s. 22.

şikayet ve zemmetmiyorsa, bu musibetin onun için hayır olabileceğini düşünüyorsa tevhîd-i ef'âle mazhar olmuş demektir. Su da Muhyî sıfatını görmek, bitkilerde Rezzâk sıfatını müşâhede etmek tevhîd-i sıfât tecellilerine mazhar olduğunun göstergesidir. Kul, Allah'tan gayrısını görmeyip "lâ mevcûde illâ hû" sırrına vasıl olduğu zaman ise tevhîd-i zât tecellisine mazhar olur.[140]

Tevhîd mertebeleri ilk dönem mutasavvıfların da ele aldığı önemli konulardandır. Tevhîd, mevzu bahis olunca hatırlanacak en önemli sûfilerden birisi Cüneyd-i Bağdâdî'dir. Ona göre tevhîd üçe ayrılmaktadır, birincisi: avâmın tevhîdi yani halkın hakkı tevhîdidir, ikincisi: zâhirî ilmin hakîkatine ermiş kimselerin tevhîdidir, üçüncüsü ise mârifet ehli havvâssın tevhîdidir yani Hak Teâla'nın bir olduğunu bildirmesidir.[141]

Tasavvuf kaynaklarında tevhîd konusu işlenirken mâsivâya özellikle vurgu yapılmıştır. Sûfiler Hak teâla hakkında insan zihninde oluşan bütün tasavvurları, hayalleri mâsivâ saymışlardır.[142] Mustafa Vahyî Efendi'nin varlık hakkındaki görüşlerini tespit etmek için, mâsivâyı tevhîd bölümünde değerlendirmeyi uygun gördük.

Lügatte "şey" anlamına gelen mâ ile "başka, gayr" anlamına gelen sivâ kelimesinden türetilmiş bir tabir olan mâsivâ kelimesi tasavvufta çokça zikredilen bir konu olmuştur.[143] Tasavvuf terminolojisinde ise Allah'tan başka herşey anlamına gelmektedir.[144] Vahyî Efendi'nin mâsiva hakkında dile getirdiği konu ise ispat edilmesi ve nefyedilmesi noktasındadır. Mâsivallah'ın isbatı ve nefyedilmesi hususunda dört gruptan bahsetmektedir.

1. Mâsivallah, mutlak olarak, itibarî olarak ve hakikatte vardır, Ancak bu varlıklar Hak Teâla'nın dışında O'ndan tamamen farklı varlıklardır. Bu gruptan olanlara ulemâ-i mahcûbûn denilmektedir.

---

[140] İsmail Hakkı Bursevî, **Ferahu'r-Rûh "Muhammediye Şerhi"**, Haz: Mustafa Utku, Bursa, Uludağ Yay., 2001, C. II, s. 317-318.

[141] Süleyman Ateş, **Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Mektupları**, İstanbul, Sönmez Neşriyat Yay., 1970, s. 83; Süleyman Uludağ, **Cüneyd-i Bağdâdî,** Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2008, s. 132-144; Abdüsselam Muhammed El-Bekâr, **el-Akîde-eş-şerîa-et-tasavvuf inde'l-İmam el-Cüneyd**, Darülbeyza, Merkezü't-Türâsi'sekâfi'l-Magribî, 2008, s. 33-38.

[142] Süleyman Uludağ, "Mâsivâ", **DİA**, C. XXVIII, s. 76.

[143] Ethem Cebecioğlu, **a.g.e.**, 2004, s. 414; Süleyman Uludağ, **DİA**, C. XXVIII, s. 76.

[144] Suâd el-Hakîm, **İbnü'l-Arabî Sözlüğü**, İstanbul, Kabalca Yay., 2005, 449; Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 244.

2. Mâsivallahı mutlak olarak yok hükmündedir, itibari ve hakiki olarak ele alındığında da yoktur. Bu görüştekiler mükâşefe ehli alimlerdir.
3. Mâsivallah, hakikî olarak yok kabul ederken itibarî (zihnî) olarak varlığına hükmetmişlerdir. Bunlar mâsivallahı Hak teâlanın gölge varlığı saymaktadırlar. Bunlarda müşâhede ehli kimselerdir.
4. Hakîkaten yok ancak itibarî olarak vardır, bunlardaki fark Mâsivallahı Hakkın gölgesi değil bizzat kendisi "ayn" olduğunu iddia etmektedirler. Bunlar muhakkiklerdir. İşte bu makam tam tahakkukun gerçekleşmediği takdirde, idrâk noktasında eksiklik olduğunda, ayağın kayacağı bir noktadır.[145]

Hulûl, İlâhî zâtın veya sıfatların yaratılmışlardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamında bir terim olarak kullanılmıştır.[146] Hulûl etmek kelimesinin manası, salt anlamda Arapça inmek fiiliyle aynıdır. Aslı ise, inmek "nuzûl" masdarıyla kullanım kazanmıştır.[147] Sadece tasavvufun problemi olmayan bu mesele felsefecilerin ve kelamcıların da ortak müşkilesidir.[148] Mâsivallah meselesinde dördüncü fırkanın görüşlerini benimsediği anlaşılan Mustafa Vahyî Efendi'nin hulûlun burada karıştırılmaması gereken bir konu olarak ele aldığı âşikardır.

Hulûl iki türlüdür:

a. Hulûl-ü-sereyâni: Burada bahis konu edilen hulûl iki cismin birleşmesinden ortaya çıkan hulûldür. Birini işaret etmek diğerinin de manasını ortaya çıkarmaktadır. Misal olarak gül suyunun hulûlu gibi. Sârî olan yani içine giren hâl olurken esas olana da mahal denilmektedir.[149]

b. Hulûl'ü-cevârî: Bir cismin öbür cismin bir tarafı olması durumudur yani suyun bardağa girmesi gibi.

Hak Teâla bu iki hulûlden de münezzehtir. Şeyh-i Ekber, "kim hulûl var diyorsa, o hastadır, illetlidir hatta bu dert hiç bir doktorun şifâsına koşmayacağı bir

[145] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 70-71. Bu şekilde bir sınıflandırma ayrıca Seyyid Mustafa Rasim Efendi'de de görülmüştür. Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **Tasavvuf Sözlüğü (Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil)**, Haz: İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yay., 2008, s. 974.
[146] Kürşat Demirci, **DİA**, C. XVIII , s. 340.
[147] Rağıb el-İsfâhani, **Müfredât Kur'ân Istılahları Sözlüğü**, ter: Abdulbaki Güneş-Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yay., 2006, C. I, s. 334.
[148] Hulûl kelimesinin ayrıntılı bir tanımı için bkz. L. Massignon, "Hulûl" **İ.A**., C. V/1, s. 584-585.
[149] Mustafa Vahyî, **ed-Dürretü'l-aziziyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1281, s. 69.

hastalıktır. Seninle onun arasını ayıran kişi senin zâtını ve onun zâtını isbat etmiş kişidir." Hak Teâlanın şu sözünü görmüyor musun "Onun duyan kulağı olurum" zamiri sana isnad ederek ve seni delil göstererek bunu ispat etti. İlhâdı ehl-i ittihaddan başkası dile getirmemiştir. Hulûlu savunanlar cahil kimselerdir. Hulûlu ayıran kimse ise en güzel çözümü ortaya koymuştur. Vâsıl olan kişiler ise bu aradaki faslı, ayrımı müşâhede etmişlerdir. Bir şey kendine vâsıl olmaz bir kişi vâsıl olduysa aslında bu onun faslı, ayrı olduğu manasına gelmektedir. Ancak parçalanırsa bu mümkün olabilmektedir. Tek olan bir şey içinde parçalanma söz konusu olmaz, tek olan bir şeyin yanına bir şey gelecek ki ayrılma mümkün olabilsin. Cenâbı hak birdir ve ona zâid olabilecek herhangi bir şey yoktur ki ondan bir şey ayırabilelim. Var olan tek onun mahlukatıdır.[150]

Bir takım eserlerde hulûl, mutlak ve mukayyed diye iki kısma ayrılmıştır.[151] Bunun yanı sıra Mevlana'nın da varlığı mutlak ve mukayyed kısımlarına ayırdığı görülmektedir.[152] Yani mutlak hulûlun (hulûl-i âm) eserimizdeki karşılığı "hulûl-ü sereyâni" mukayyed hulûlun (hulûl-i hâs) karşılığı ise "hulûl-ü cevârî" dir. Mustafa Vahyi Efendi hulûl meselesine dair görüşlerinin büyük bir kısmını İsmail Hakkı Bursevî'nin *Muhammediyye Şerhi*'nden edinmiştir.[153]

İlk dönem sûfilerinde de göze çarpan hulûl meselesi özellikle Hücvirî'de bahis konusu olmuştur. Hücvirî eseri Keşfu'l-Mahcûb'da "tasavvufî fırkalar ve görüşleri" konusunda on iki adet fırka ele almış bunların son iki tanesinin sapkın olduğunu dile getirmiştir, bunlardan birisi de hulûl inancını benimseyen hulûliye mezhebidir.[154]

İncelediğimiz eserlerde, tevhîd bahsi çerçevesinde en çok kullanılan terimlerden biride "ehl-i tevhid" kavramıdır. Ehl-i tevhîd diye kastedilenlerin zikreden sûfiler olduğu şeyh efendinin lafızlarından anlaşılmaktadır. Bahis konu olan bu sûfilere zikirlerinden dolayı saldıranları şeyh efendi münafıklıkla suçlamaktadır

[150] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 69-70.
[151] Yusuf Şevki Yavuz, **DİA**, C. XVIII, s. 342.
[152] Buradaki Mevlana ile ilgili değerlendirmelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal Baykan. **Bir Din Felsefesi Problemi Olarak Mevlâna'da Tanrı**, Basılmamış Doktara Tezi, Konya, 1999, s. 132.
[153] İsmail Hakkı Bursevî, **Şerh-i Muhammediyye**, İstanbul, Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1294, C. II, s. 515.
[154] Hücvirî, **Keşf'u-Mahcûb "Hakikat Bilgisi"**, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yay., 2010, s. 322.

delil olarak ise Kur'an-ı Kerim'deki "Allah'ı çokça zikrediniz" gibi ayetleri delil göstererek insanın çokça zikir yapması gerektiğini vurgulamaktadır. Eğer insanın gücü yetmiyor ve zikrini çoğaltamıyorsa, zikir edenlerle beraber olunması gerektiğini söylemektedir. Hak Teala'nın "sadıklarla beraber olun" buyurduğu ayeti kerimede "sadıklar" kelimesinin karşılığı, Şeyh Efendi nazarında "ehl-i tevhid" ve "ehl-i zikr" diye nitelendirilen kimselerdir. Bir kimse şeriate muhâlif bir söz söylese kafir olur. Bu sarfı nazar ile bakıldığında şeriate aksi davranışta bulunmayan Kur'ân okuyan zikir ile meşgul olan ehl-i tevhide saldırıda bulunmak kabul edilemeyecek bir davranıştır.[155] Mustafa Vahyî Efendi'nin ifadelerinden, vahdet-i vücûd ehlinden bazı müridânın meseleyi tam idrak etmedikleri halde kendilerini böyle vasıflandırmalarına karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Ehl-i tevhid olduğunu iddia edip hulûla düşenleri ehl-i ilhâd olarak nitelendirmiştir. Bu kimselerin ev Allah'ın evi, zeyt Allah'ın zeyti kul Allah'ın kulu gibi söylemler geliştirip ehli hakikatin arasına girmeye, sohbetlerine katılmaya çalıştıklarını bildirmiştir. Güzel ahlaka muhalif hareket etmeden ve nezaketi elden bırakmadan böyle kimseleri bilinçlendirmeye çalışılmalı veya tarikatten dışarı atılmaları gerektiğini öğütlemiştir. Burada dikkat edilmesi gereken iki kavram ortaya çıkmaktadır "ehl-i ilhad" ile "hakikat ehli". Bu kavramaları kullanan ve muhakkik olarak nitelendirdiği ehl-i tevhîdi savunan Vahyî Efendi'nin vahdet-i vücûd anlayışına yakın olduğu âşikardır. Nihâyetinde her fırsatta ehl-i tarikate ve ehl-i tevhîde insafsızca davrananların delâlet içinde olduğunu söylemiştir.[156]

İlk mutasavvıflardan îtibaren bütün büyük mutasavvıfların eserlerinde, şiirlerinde ve kendilerinden nakledilen sözlerde dikkati çeken en önemli ana fikrin tevhîd olduğu bilinmektedir.[157] Tasavvufta, müridlerin seyr-i sülûk esnasında defalarca ve bir disiplin çerçevesinde tekrar ettikleri de "kelime-i tevhid"dir. Tasavvuf ilminin hem hareket hem de vusûl noktasını kelime-i tevhid olarak anlamak, tasavvuf ilmini "tasavvufî metod ve terbiye sistemi içinde bir tevhîd ilmi"

[155] Mustafa Vahyî, **Tuhfetü's-sâlihîn ve sübhatü'z-zâkirîn**, İstanbul, Hacı Osman Efendi Matbaası, 1867, s. 5.
[156] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 173.
[157] Kuşeyrî; Risâle, 473-477; Tasavvufta tevhîd ile ilgili görüşler için bkz.: Lütfi Baykal; Bursevî ve Mısrî'nin Risâlelerinde Yer Alan Vahdaniyet Anlayışı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 1985.

olarak tarif etmek mümkün görünmektedir.[158] Mustafa Vahyî Efendi'de bu konuya değinmiş ve bir çok Mutasavvıf gibi kelime-i tevhide mana vermiştir. "lâ ilahe" nefydir "illallah" ise isbattır. Burada tevhid ehli mertebelenmiş ve nasıl zikredileceği hususunda açıklamlar yapılmıştır. Tevhîd eden eğer nefs-i emmâre grubundan ise: "lâ ma'bude illallah" diyecek, nefs-i levvame kısmından ise: "lâ maksûde illallah" diyecek, nefs-i mülheme ise: "lâ mahbûbe illallah" diyecek, nefs-i mutmainne ise: "lâ mevcûde illallah" diyecek, ve eğer nefs-i râzıye veya merzıye ise: " ilahi ente maksûdî ve rızâke matlûbî" denilmesi gerektiği zikredilmiştir.[159]

Şeyh Efendi, kelime-i tevhîdi vehim ve muvhûm kavramlarıyla açıklamıştır. Asıl itibariyle her iki kavramda aynı manaya gelmektedir. Kelime manası olarak insanın olmadığı halde zihninde canlandırdıklarıdır. Vahyî Efendi'nin ıstılahında ise Hak'tan başka varlık vardır düşüncesini atmaktır. Vehm hakimler nazarında kuvve-i müdrikedir ve insanın zihninde bulunmaktadır. Havâsı hamse-i bâtınenin ilk olanı hiss-i müşterektir. Havâs-ı hamse-i zahir ile batın ayrımı bulunmaktadır ve bunların asıl itibariyle müşterek olduğu dile getirilmiştir. Havâsı hamse duyma, görme, tatma, koklama ve dokunmadır. Bu beş duyunun biriyle vehmin müşterek olmasına "hiss-i müşterek" denilmektedir. Havâsı bâtınenin ikincisi "hayal" dir. Ve bâtınenin yerlerinin tespiti verilmiştir. Sûret kaybolduktan sonra beynin içinin ön kısmında saklar. Havvâsı bâtının üçüncüsü "kuvve-i vehim"dir. Mânayı cüz'iye bu hislere bağlı kalmayarak idrak eder. Mesela Zeyd'in dürüstlüğü veya Ömer'in adaletini idrak etmek buna örnek olarak gösterilebilir. "Kuvve-i vehim" beynin içerisinde son kısımda bulunduğu zikredilmiştir. Dördüncüsü "kuvve-i hafıza"dır vehmin idrak ettiği şeyleri hafızaya alır. Beyindeki yeri ise üçüncünün üstünde son kısımda yer almaktadır. Beşincisi ise "kuvve-i mutasarrife"dir. Zihne alınan şeyleri hayal gücüyle harmanlayıp fantastik şeylere çevirmenin müdrikesidir. Örneğin insanı başsız hayal etmek veya insanı iki başlı hayal etmek gibi. "Kuvve-i mutasarrifenin bir diğer ismi ise "kuvve-i müteferrika" de denilmektedir. Beyindeki yeri, iç kısmın üstünde ortadadır. Böyle bir mukkadime ile giriş yapan Vahyî Efendi "lâ ilahe illallah" cümlesindeki "illallah" edatına geçiş yapmıştır. "İlla" edatı burada istisnadır.

[158]Ahmed Avni Konuk, **Muhyiddîn İbn Arabî Fûsusu'l-Hikem Tercüme Ve Şerhi**, Haz: Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2010, C. I, s. 49.
[159] Mustafa Vahyî, **a.g.e.**, s. 80.

Nitekim kavim kelimesini esas aldığımızda "bana bir kavim geldi ancak Zeyd gelmedi" burada Zeyd kelimesi kavimden müstesnadır, bu çeşide "müstesna-ı menfi" denilmektedir, kavim kelimesi ise isbattır.[160] İlla, hakikatte masivayı nefy içindir zira şer'i olarak "la ilahe illallah" demek Hak Teâla'nın mâsivâdan müstağni olması demektir. Yani muhtaç olunan tek ilah Allah'tır demektir. Tarikatte, hakiki talebi bu olanlarında kastettiği benim mâbudum ve maksûdum ancak Allah'tır demek manasınadır. Hakikat makamında olan yakîn ehline göre "illallah" demek ancak hakiki olan tek varlık Allah'tır demektir. Nitekim bu kimseler "müstehlek" veya "münteha" diye nitelendirilir. Ve bu sır yansımalarında "seyr fillah" mertebesine ulaşamayanların "lâ mevcude illallah" demeleri hakikatte caiz değildir ve içerisinde tehlikeler barındırmaktadır. Mevhûm olan bu "illa" edatı ilme'l yakinin nazarında sabittir. Asıl olarak onlarda herhangi bir zan ve şüphe bulunmamaktadır. Böylece seyr-u sülukuna devam eden talib zikrullaha daha fazla ehemmiyet gösterir ve ibadetlere ve Allah'a olan itaatini arttırır ve varlığını fena haline ulaştırırsa, bu durumda tevhid artık her bir zevkin ve nimetin başlangıcı haline gelmiş olur.[161] Mustafa Vahyî Efendi'ye göre Lâ ilâhe illallah'ın üç manayı kapsadığı sonucu orataya çıkmaktadır: Lâ maksûde illâ hû, lâ ma'bûde illâ hû, lâ mevcûde illâ hû.

Mustafa Vahyî Efendi'nin "tevhîd-i zât"ı ön plana çıkarması, Allah'tan gayrı olan varlıkların gölge değilde "ayn" olarak ifade edenleri muhakkik sûfiler olarak benimsemesi ve hulûl konusunu ele alarak İbn Arabî'nin hulûl inacına karşı çıktığını aktarması ve vahdet-i vücûd anlayışının tam idrak edilmesi gerektiğini tevhid bahsinde açıklaması onun vahdet-i vücûd anlayışına yakın olduğunun karînleridir.

3. 1. 2. NÜBÜVVET

Velî, Allah'a yakın olan ve Allah'ın salihlerden ve mü'minlerden dost edindiği veya görüp gözettiği kimsedir.[162] Velâyet ise kulun kendi nefsinden fâni olma makamında Hak ile kıyâm etmesidir. Velâyet bütün müminlerin arasında

[160] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 81.
[161] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 82-83.
[162] Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Heyet, s. 56; Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **a.g.e**., s. 1223.

müşterek olana âmme velâyet, Hak'ta fâni olmuş ve onunla bâki hale gelmiş vâsıl sâliklere mahsus olana hâssa velâyet olmak üzere ikiye ayrılmıştır.[163] Nebi sözlükte "haber veren; mertebesi yüksek olan; açık seçik yol" anlamlarına gelmektedir.[164] Arı duru akılların kendisiyle tatmin olduğu bilgileri haber verdiğinden bu kavramı almıştır. Bu mesele tasavvuf ilminin yanısıra kelam ilminin de belli başlı konuları arasındadır.[165]

Velî ve nebî arasındaki farkın açıklanması ve bununla beraber sıddıkiyyet mertebelerinin izâhı tasavvufta önemli konulardandır. Sıddıkiyyet mertebesi, Vahyî Efendi'nin açıklamalarında, velâyet mertebelerinin en son mertebesi olarak dile getirilmiştir. Bu iki kavram arasındaki fark, nebî olana bâtınında vech-i hâs ile ilhâm olunması, zâhirinde ise vech-i âm ile yani Cebrail vasıtasıyla vahiy almasıdır. Nebî bu iki türle mükerrem sayılmaktadır. Nebî aldığı vahyi ve ahkâmı şeriati aktarmakla yükümlüdür. Velî olan ise bâtınında vech-i hâs ile ilhâm alır fakat bunu aktarmakla veya tebliğ etmekle sorumlu değildir. Velî kişinin aldığı ilhâm, mârifet ve hakikatle alakalıdır.[166] İmam-ı Rabbâni de sıddıkiyyet makamından bahsetmiş, bu makama ulaşanlara gelen bilgi ile peygamberlere gelen vahyî aynı görmüştür ve aralarında birinin vahiy diğerinin ilham ile elde edilmesinin dışında bir fark olmadığını dile getirmiştir.[167]

Velilerin kendilerinin ilham aldığını bilmeleri yeterlidir başkalarına aktarmaları zorunlu değildir. İlham alan mürşid Mustafa Vahyî Efendi'nin zikrettiği gibi sıddıkiyyet makamında ise aktarabilir. Çünkü sıddıkiyet mertebesinin altındaki hallerde bir nebze olsun sekr hali bulunmaktadır ve hataya düşme olasılığı vardır. Tam ayıklık ise ancak sıddıkiyyet makamında gerçekleşir.[168] Ancak nebîler için bu durum farklılık arz etmektedir. Kendilerine bildirilen şeriati yanlızca kendileri bilse yeterli olmaz onu tebliğ etmek zorundadırlar. Böylelikle insanlar söylediklerini kabul eder ve tebliğ vazifesini icrâ etmiş olurlar.

---

[163] Seyyid Cafer Seccadî, **Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü**, ter: Hakkı Uygur, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007, s. 509.
[164] **Lisanü'l-Arab**, Beyrut, Darü's-sadr, C. XV, s. 301-302; Rağıb el-İsfâhâni, **a.g.e**., C. II, s. 655.
[165] Meselenin kelam ilmiyle alakası hakkında bilgi edinmek için bkz. Temel Yeşilyurt, Kelam Açısından Velâyet-Nübüvvet ilişkisi, **Harran Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şanlıurfa, 1996, C. II, s. 389-408.
[166] Mustafa Vahyî, **ed-Dürretü'l-aziziyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye**, s. 75.
[167] İmam Rabbânî, 41. Mektup, **Mektûbât-ı Rabbanî,** Ter: Heyet, İstanbul, Yasin Yay., C. I, s. 221.
[168] İmam Rabbânî, aynı yer.

Nübüvvet-velâyet meselesi tasavvufun önemli konularından biri haline gelmiştir. Bu meselede sûfiler ciddi tenkitlere maruz kalmış ve zâhir ulemâsıyla derin tartışmalara girmişlerdir. Bu tartışma etrafında mutasavvıflar velileri nebilerden üstün saydıkları gerekçesiyle eleştirilmişler, hatta bazıları mülhîd ve zındık görülerek tekfir edilmekle karşı karşıya gelmişlerdir. Her ne kadar bu konuyla alakalı aşırı görüşleri olan varsada, sûfiler, insanlığın en faziletli örneği Hz. Peygamberi kendilerine mertebelerin en üstünü olarak görmüşler, velîleri nebîlerden sonra zikretmede ittifak etmişlerdir.[169] Mustafa Vahyî Efendi bu tartışmalar çerçevesinde eserlerinde konuyla alakalı değerlendirmelerde bulunmamıştır. Ancak konuyla ilgili daha çok "nûr-u nübüvvet" ve "nûr-u velâyet" kavramlarını kullanmıştır.[170]

Hz. Peygamber'in iki hakiki nûru vardır bunlar: nûr-u nübüvvet ve nûr-u velâyettir. Nûr-u nübüvvet Hz. Peygamber'in vefat ettiklerinde açık manada şeriat mertebesine bağlı olan nûrdur ve ümmetin arasında varlığını devam ettirmektedir. Bu yüzden kendi fâni şeriati bâkidir. Şeriatın batınına bağlı olan hakikati Muhammediyyedir. Nûr-u Muhammedî sonsuza kadar devam edecektir.[171] Nûr-u velayet ise, nübüvvetin bâtınıdır ve Hz. Kutbu'l aktâb ile devam eder. Bununla beraber kutbun haricinde de evliyalar bulunmaktadır. Ancak diğer evliyada olan nûr kutub dan istifadelidir. Kutub feyiz vasıtasıdır nûr-u nübüvvet , nûr-u aslî, nûr-u evliya fer'îdir yani asıl değil kutub haricindekilerde yansıma hükmündedir. Nitekim güneşin nûr-u ayda da gözükmektedir güneşin nûr-u zâtî ayın nûr-u ise ârizîdir. Yani aydaki parlama yansımadır aslı değildir.[172]

---

[169] M. Mustafa Çakmaklıoğlu, İbnü'l-Arabî'nin Nübüvvet-Velayet Hakkındaki Görüşleri ve İbn Teymiyye'nin Bu Hususstaki Eleştirileri, **Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî özel sayısı-1)**, Ankara, 2008, y. 9, sy. 21, s. 214.

[170] Mustafa Vahyî, **Tuhfetü's-sâlihîn ve sübhatü'z-zâkirîn**, s. 139.

[171] Mustafa Vahyî, **a.y**.

[172] Mustafa Vahyî, **a.y**. Ayrıca nûr ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Çift, İlk Dönem Tasavvuf Düşüncesinde Nûr Kavramı, **Uludağ Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 2004, C. XIII, sy. 1, s. 139-157.

3. 2. NEFİS VE MERTEBELERİ

Nefis, sözlükte, ruh, can, beşer, cesed, kan, hayat, his, kendi, bir şeyin özü manalarında kullanılmıştır.[173] Tasavvuf ıstılahında ise, kötü sıfat ve huyları içinde barındıran, suflî arzuların merkezi, hevâ ve hevesin başlangıç noktası, anlamlarında kullanılmıştır.[174] Kur'an-ı Kerîm ve Hadislerde farklı manalarda muhtelif yerlerde kavram olarak geçmektedir.[175] "Cemâdî", "nebâtî", "hayvânî", "insânî", "nâtıka", "kudsî", "küllî" olmak üzere yedi çeşittir.[176]

Nefs konusu, tasavvuf tarihinde, felsefe ve kelamcılardan farklı olarak ele alınmıştır. Filozoflar ve mütekellimler nefs konusunun mâhiyetini, birliğini, cisim ve cevher, kadîm ve hadis oluşunu, önce ve sonra yaratılmış oluşu gibi hususlara dikkat çekmişlerdir. [177] Mutasavvıfların buradaki tutumu diğer ilimlerden farklılık arzetmektedir. Sûfiler nefsin zaaflarını, hilelerini, kötülüklerini, hastalıklarını ve bunları ıslah etme, kötülüklerden uzak durma, nefsi terbiye metotlarını incelemiş, eğitim yolunu benimsemişlerdir.[178]

Her nefsin bir âlemi, seyri, hâli, vâridi, mahalli, müşâhedesi, ismi ve nûru vardır. Mustafa Vahyî Efendi, nefsin içerisindeki bu kavramların hepsini tam olarak açıklamamıştır. Nefsin sadece sıfatlarını, seyr çeşitlerini, mahallerini, esmâsını ve nurunu ele almıştır. Mutasavvıflar, nefsi nefs-i emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râzıye, merzıyye, ve kâmile olmak üzere yedi kısımda incelemişlerdir.

Nefs-i emmârenin seyr-i ilelhüdâdır, mahalli sadırdır, esmâsı lâ ilâhe illallahtır, rengi ise mavidir. Levvâme'nin seyr-i lilhüdâdır, mahalli kalptir, esmâsı Allah'tır, rengi kırmızıdır. Mülheme, seyr-i alalhüdâdır, mahalli ruhtur, esmâsı

---

[173] Cürcânî, **Ta'rîfât Tasavvuf Istılahları**, ter: Abdülaziz Mecdî Tolun, yay. haz: Abdulrahman Acer, İstanbul, Litera Yay., 2014, s. 90-91; Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Dağarcık Yay., 1995, s. 904.

[174] Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **a.g.e**., s. 1123; **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 744-766.

[175] Nefs kavramının Kur'an ve Hadislerde geçen kullanım alanını daha ayrıntılı incelemek için bkz. Mehmet Ali Ayni, Nefs Kelimesinin Manaları, **Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuâsı Tarihi, İctimaî, Dinî ve Felsefî**, İstanbul, 1930, y. 4, sy. 14, s. 46-52; Süleyman Uludağ, **DİA**., "Nefs", C. XXXII, s. 527; Regis Blachere, "Nefs" Kelimesinin Kur'an'da Kullanışı Hakkında Bazı Notlar, Ter: Sadık Kılıç, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, 1982, sy. 5, s. 189-196.

[176] Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Kabalcı Yay., 2002, s. 271-272.

[177] Felsefe ve Kelam'ın konuya yaklaşımını daha ayrıntılı incelemek için bkz. Hüseyin Atay, Nefis, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, C. XXXVII, s. 1-58.

[178] Muhâsibî, **Er-Riâye "Nefs Muhasebesinin Temelleri"**, ter: Şahin Filiz-Hülya Küçük, İstanbul, İnsan Yay., 2011, s. 422-585.

hû'dur, rengi sarıdır. Mutmainne, seyr-i maalhüdâdır, mahalli sır, esmâsı hak, rengi yeşildir. Razıye, seyr-i filhüdâ, mahalli sırr-ı sırdır, esmâsı hay, rengi beyaz. Merzıyye, seyr-i anilhüdâ, mahalli hafî, esmâsı kayyûm, rengi siyah. Sâfiye, seyr-i bi'l-hüdâ, mahalli ahfâ, esmâsı kahhâr, renksizdir.[179]

Nefsin Sıfatları	Seyr Çeşitleri	Mahaller	Esmâ	Nur Rengi
Emmâre	İlelhüdâ	Sadr	Lâ ilâhe illallah	Mavi
Levvâme	Lilhüdâ	Kalp	Allah	Kırmızı
Mülheme	Alelhüdâ	Ruh	Hû	Sarı
Mutmeinne	Maalhüdâ	Sır	Hak	Yeşil
Râziye	Filhüdâ	Sırr-ı Sır	Hay	Beyaz
Merzıye	Anilhüdâ	Hafî	Kayyum	Siyah
Sâfiye	Seyr bilhüdâ	Ahfâ	Kahhar	Renksiz

Nefsin derecelerini esas alan tarikatlara, "nefsânî tarikatlar" adı verilmiştir. Bunlara göre; nefs öldürülmez, dizginlenerek kontrolü ruhun ermine verilir. Bu da daimî bir çalışma ve gayret ister. Bilindiği gibi, sûfilerin nefs kavramıyla kastettikleri kötü sıfatları ile yerilen huy ve davranışlarıdır. Mustafa Vahyî Efendi, nefs konusuna zikirlerin en faziletlisinin kelime-i tevhid olduğunu belirterek giriş yapmıştır. Vahyi Efendi, "lâ ilâhe illallah" tevhidinin on iki harften oluştuğunu vurgulamıştır. Bu on iki harfin adedince on iki esmânın varlığından bahsetmiştir. Bu on iki esmânın ancak bir mürşid-i kamilin vasıtasıyla bilinebileceğini vurgulamıştır. Bu esmâların hepsinin bir renge tekabül ettiği dile getirilmiştir. Ve bu renklerin hepsinin bir açıklamasının olduğunu söylemiştir. Renk tabirlerini, tarikat müntesiplerinden, ancak şeyhine müdavet ile bağlı olanların öğrenebileceği üzerinde durulan başka bir konudur.[180] Ancak bir çok tarikat erbabının esması, etvâr-ı seb'a diye isimlendirilen yedi mertebeden meydana gelmektedir. Şeyh Efendi bu mertebeleri tek tek isimleriyle yazmış ve bu mertebelerin her birinde muhtelif hasletlerin bulunduğunu zikretmiştir. Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mülheme, nefs-i mutmainne, nefs-i râziye, nefs-i merzıye, nefs-i sâfiye (bu makam, makâm-ı safâdır). Şeyh Efendinin burada

[179] Mustafa Vahyî Efendi, **Tuhfetü's-sâlihîn Sübhatü'z-zâkirîn**, s. 123-124.
[180] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 28.

açıkladığı konu nefis mertebeleridir. "Müminin miracı namazları olacaktır" diyen Şeyh Efendi bu etvâr ile kıyas yaparak "müminin her geçtiği mertebe onun için manevi bir mirac olacaktır", demiştir.[181]

Başlangıç nefs-i emmâre makamıdır, bunun içinde bulundurduğu hasletler: cimrilik, cehalet, hırs, kibr, hased, gazap, düşmanlık ve bunlar gibi insanların hoşlanmadığı bazı vasıflardır. Ayn-ı hicâb-ı zulmânidir. İkinci makam nefs-i levvâmede ise, heves, mekir, ucub, kahr gibi yaramaz sıfatlar bulunmaktadır. Nefsi mülheme, sehâvet, kanaat, ilim, hilm, tevazu, gibi övülmüş ahlaki vasıfları içinde barındırır ve mürid bu sıfatlarla muttasıl olur. Ancak bu makamda müntesib tam olarak fenâ mertebesine ulaşmış sayılmaz. Nefs-i mutmainnenin vasıfları, tevekkül, ibadet, şükür, rıza gibi nûrânî hicabdır. Nefs-i râziye, keramet, zühd, riyazet, ihlas, zikrullah gibi vasıfların neş'esinden hasıl olmuş hicâb-ı nûrânîdir. Nefs-i merzıyyenin vasıfları, güzel ahlak, yakîn, letâfet, tefekkür gibi ve buna benzer özelliklerdir. Yedinci ve son mertebe ise nefs-i sâfiyedir, bu makamda hicâb-ı nurani veya zulmânî diye bir şey kalmaz. Nur bu makamda mutlaktır. Nefsaniyet ile elde edilen güzel ahlak ve güzel vasıflar bile bu makamda zail olur. Çünkü artık bu makamda nur-u hak kâim olmuştur. Bununla birlikte Şeyh Efendi bu yedi makamı, yedi kat gökyüzüne benzetmekte ve müminin bu katmaları aşması için gayret içinde olmasını bildirmektedir. Nitekim Şeyh Efendinin buradaki delili yüce Allah'ın şu ayet-i kerîmesidir "bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yolumuza ileteceğiz."[182] Tek gayenin Allah'a ulaşmak olduğunu belirtmiş ve sığınılacak en güvenilir yerin onun yanı olduğunu dile getirmiştir. "Oraya kim girerse güven içinde olacaktır"[183] ayetiyle konuyu sonlandırmıştır.[184]

Nefis Mertebelerini oluşturan, etvâr-ı seb'a kavramı birçok mutasavvıf tarafından açıklanmıştır. Konu ayrıntılı olarak incelendiğinde aradaki farkın sadece konuya yaklaşım tarzı ile alakalı olduğu kolayca farkedilecektir.[185]

---

[181] Vahyi Efendi, **a.y**.
[182] Ankebut, 69.
[183] Âl-i İmrân, 97.
[184] Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 28-29.
[185] Mutasavvıfların konuya yaklaşımlarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Muslu, Muhammed Sâdık Efendi (1724-1794) ve Nefis Mertebeleri Çerçevesinde İnsana Bakış, **Üsküdar Sempozyumu IV**, İstanbul, 2006, C. II, s. 531-544; Hüseyin Kurt, Mehmed Elif Efendi'ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şanlıurfa, 2006, sy. 11, C. 15, s. 105-121.

Sâlik, Hakka vâsıl olmak için Allah'a iman etmeli, Efendimiz'i tasdik etmeli ve Hz. Peygamber'den geriye kalan pâk insanlara tabi olmalıdır. Hakka vasıl olmak isteyen kimse, tarikat büyüklerinin zikir telkinini yerine getirmekle bunu başarabilir. Nakşibendî, Mevlevî, Bektaşî, Üveysî, Rifâî, Sa'dî, Bedevî, Halvetî, Celvetî, Gülşenî ve Bayramî tarikatlerini örnek gösteren Şeyh Efendi, bunların hepsinin ihlaslı olduklarını ve her birine özel esmâ verildiği için birbirinden ayrıldığını bildirmiştir. Ancak öz ve asıl itibariyle tarikatların hepsinin bir olduğunu ve Hz. Peygamber'e ulaştığını vurgulamıştır. Bir tarikate sülûk etmiş mürid, kendi tarikatini hak diğer tarikatleri bâtıl olarak görürse dolaylı olarak kendi tarikatini bâtıl görmüş olur. Müridin bu davranışlardan sakınması gerekmektedir. Zira bu şekilde davranan bir çok mürid, tasavvuf okullarında zuhûr etmiş nice evliya, asfiya, arifîn, kâmilîn tarafından merdud olmuşlardır ki bu işin en tehlikeli kısmıdır.[186] Tarikate intisâb etmiş müridin kemâl-i itikad ile tarikatinin adâbını, erkânını, zikir icrâsını çaba sarfderek uygulaması gerekir. Kâmil marifete ulaşmak için mücâhede, zikrullah, ibadet, taat, şeriat-i ahmediyyede kemâliyle çalışmalıdır. Efendimiz buyurmuştur ki "seferde zorluk vardır".[187] Bu hadis-i rivayet eden Vahyî Efendi, tarikat müntesibleri içinde yolda meşakkatlerin olduğunu mücâhede yoluyla aşılacağını vurgulamıştır. Zikredilen tarikati aliyeye, teberrüken dahi beyat ve inabe etmiş salikin, mutlaka meşâyih-i kirâmın anlayışları üzere hareket etmeleri icab etmektedir.[188]

3. 3. ZİKİR VE ÇEŞİTLERİ

Sözlükte, hatırlamak, şan, şeref, övmek ve "hıfz" yani korumak kelimesiyle aynı anlamda kullanılmıştır. Çoğulu ise zükûr veya ezkârdır.[189] Tasavvuf literatüründe ise, Hak Teâlayı anmak ve unutmamak meyânında kalp veya dil ile belli bir usûl çerçevesinde uygulanan gafleti ortadan kaldırma fiilidir.[190] Tasavvuf'un

[186] Vahyi Efendi, **a.g.e**., 120-121.
[187] Sahih-i Buhari, Kitabü'l-umra, no: 1710.
[188] Vahyi Efendi, **a.g.e**., 122.
[189] Râğıb el-Isfahani, **Müfredât: Kur'an Istılahları Sözlüğü**, ter: Abdülbâki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yay., 2006, C. I, s. 454-455.
[190] Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **Tasavvuf Sözlüğü (Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil)**, haz: İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yay., 2008, s. 530; Ethem Cebecioğlu, **a.g.e**., İsyanbul, Anka Yay., 2004, s. 728; Reşat Öngören, DİA, C. XXXXIV, s. 409; **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 1259-1265.

Temel İslam Bilimleri arasında yerini tayin etme noktasındaki en önemli konularından biri, Kur'ân'da kullanılan kavramları benimsemesi ve tanımlamasıdır. Zikir kavramının kaynağınıda Kur'ân-ı Kerim ve Hadîs-i Şerifler oluşturmaktadır. Tasavvuf terminolojisinin önemli bir kavramı olan zikir, mutasavvıflar tarafından açıklanmış ve tasavvufî halleri elde etme noktasında önemli bir yer etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şeriflerde zikir, muhtelif durumlarda birçok yerde telaffuz edilmiştir.[191] Zikir ile ilgili yazılan onlarca madde, makale veya kitapta bunlara ulaşmak mümkündür. Ancak biz burada görüşlerini çalıştığımız Şeyh Mustafa Vahyî Efendi'nin eserlerinde zikrin önemine binâen ele aldığı ve açıklama yoluna gittiği âyet ve hadisleri vurgulamaya çalışacağız.

> Ey iman edenler, Allah'ı çokça zikrediniz.[192]
>
> Rabbini, içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah-akşam zikret ve gâfillerden olma.[193]
>
> Rabbinin adını zikret; herşeyi bırakıp yalnız O'na yönel.[194]
>
> Gerek ayakta, gerek otururken ve gerek yan yatarak hep Allah'ı zikredin.[195]
>
> Münafıklar size riyâkar diyene kadar Allah'a zikri arttırınız.[196]
>
> Her şeyin bir parlatıcı cilası vardır kalbin cilası ise zikrullahtır.[197]
>
> Rasûlullah bir gün ashâb-ı kirâma hitaben: "Amellerinizin Allah katında en temizini, derecelerinizin en yükseğini, altın ve gümüş sadaka vermenizden daha hayırlısını, düşmanlarınızla karşılaşıp boyunlarını vurmanızdan ve onların da sizin boynunuzu vurmasından daha hayırlısını haber vereyim mi?" diye sordu.
>
> Onlar da,
>
> "Haber ver, ey Allah'ın Resûlü" dediler.
>
> Bunun üzerine Hz. Peygamber,

[191] Zikir Kavramının Kur'an'da ki kullanım alanını daha ayrıntılı öğrenmek için bkz. Mehmet Soysaldı, "Kur'an'da İbadet ve Zikir Kavramları", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Elazığ, 1998, sy. 3, s. 20-29.
[192] Ahzâb 33/41.
[193] A'râf 7/205.
[194] Müzzemmil 73/8.
[195] Nisa 4/103.
[196] Beyhakî, **Şüabü'l-iman**, Riyad, Mektebetü'l-rüşd, 2003, Hadis No: 524, C. II, s. 64.
[197] Ebu Nuaym el-İsbehâni, **Hilyetü'l-evliya ve Tabakatü'l-asfiya**, Beyrut, Daru'l-kütübü'l Arabiyye, 1974, C. IV, s. 241.

"Allah'ı zikretmektir" buyurdu.[198]

Burada dile getirdiğimiz âyet ve hadisler Mustafa Vahyî Efendi'nin eserlerinde ele aldığı ve önemini vurguladığı delillerdir. Şeyh Efendi'nin zikir konusuyla ilgili ele alacağımız en önemli görüşleri cehrî zikir, semâ ve devrân konusundaki tutumu olacaktır.

İslam kültüründe ortaya çıkmış olan tarikatlerin meşreplerine göre zikri icrâ ediş şekillleri bulunmaktadır. Kadirîler'de devrân, Halvetîler'de Darb-ı Esmâ, Cerrahî müntesiplerinde Darb-ı Esmâ ve Devrân, Celvetîler'de Nısf-ı Kıyâm, Mevlevîler'de Semâ, Nakşîler'de ise Hatm-i Hâcegân bu farklılıklardan sadece birkaçıdır.[199] Bu usûllere göre Melâmetîler ve Nakşibendî tarikatini benimseyenlerin metodu zikr-i hafî, Rifâî, Kâdirî, Halvetî, Mevlevî, Sühreverdî ve Çiştî tarikatlerinin metodu ise zikr-i cehrî olmuştur.[200] Ayrıca bazı tarikatlerin esmâları yediyken bazılarının on iki esmasının olduğu bilinmektedir. Halvetî ve Kadirîlerin benimsediği yedi esma "lâ ilâhe illallah", "Allah", "hû", "hak", "hay", "kayyûm", "kahhâr"dır. Celvetîlerin esmâsı bu isimlere "vehhâb", "fettâh", "vahîd", "ehad", "samed" ilâve edilerek oluşmuştur. Bununla birlikte bazı halvetî meşâyihi yedi esma ya "kadîr", "cebbâr", "mâlik", "vedûd", "vahîd", "ehad", "samed", "alîm", "azîm", isimlerini ilâve etmişlerdir. Edvâr, etvâr, envâr, esrâr her bir tarikat meyânında mahfuz ve meşhurdur, bunlar tarikat büyüklerinin risalelerinde kaleme alınmıştır.[201]

Nakşî Şeyhliğiyle bilinen ancak Kâdirî tarikatinde de seyr-i sûlukünü tamamlamış olan Mustafa Vahyî Efendi ise eserinde cehrî zikri önemli başlıklarla işlemiştir. Hafî (gizli) zikir zikredenin kendisinin işitebileceği alçak bir sesle yaptığı zikirdir. Cehrî (açık) zikir ise, yüksek sesle veya çevrede bulunanların işitebileceği bir şekilde sesli olarak uygulanan zikirdir. Kendisinde kasvet bulunan bidâyet ehli kimseler için cehrî zikrin faydalı olacağı topluluk halinde yaşayan müridlerin ise hafî

[198] Tirmizî, **el-Câmiu's-Sahih**, İstanbul, 1992, Daavât, s. 8.
[199] Halil Bedi Yönetken, "Kıyâmî Zikirler ve Türk Dinî Raksları", **Tasavvuf Kitabı**, haz: Cemil Çiftçi, İstanbul, Kitabevi Yay., 2003, s. 235-240.
[200] Mehmet Necmettin Bardakçı, Sûfilerin Zikir Yöntemlerinin Âdâb-Erkân Bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları, **Arayışlar- İnsan Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 2007, C. IX, sy. 17, s. 27-37.
[201] Vahyi Efendi, **a.g.e**., 122-123.

zikrin faydalı olacağı kaynaklarda bildirilmiştir.[202] Mustafa Vahyî Efendi'nin Kadirîlik tarîkinden de seyr-ü sülûkunu tamamlamış olmasından dolayı cehri zikri, semâ ve devrân konularını eserlerinde açıklama yoluna gittiği anlaşılmaktadır.

İslam Târihin'de sûfilerin uyguladığı bir takım ritüeller bulunmaktadır. Semâ, devrân ve zikir çeşitliliğinin farklılığıda bu uygulamalardan sadece bir kaç örneğidir. Mutasavvıfların bu konulardaki görüşleri islam düşüncesinde önemli yer etmiş olsada sonuç itibariyle büyük tartışmalara ve itirazlara kapı aralamıştır.

Tasavvuf literatüründe semâ, devrân kavramları birbirine yakın anlamda kullanılsada farklılık arz ettiği âşikardır. Devrân, bazı tarikatlerde dervişlerin bir halka oluşturarak dönmek suretiyle icrâ ettikleri âyine verilen isimdir. Zikir el ele tutunarak bir diğer kişinin omuz ve belleriyle geçirilerek uygulandığı için bu şekilde telaffuz edilmiştir. Devrân esnasında şeyh halkanın ortasında zikri idare eder, zâkirler ise toplu olarak veya münferid olarak ilâhi okur, usûlüne göre zikir icra ederler.[203] Semâ, Arapça kelime anlamı itibariyle işitme, dinleme demektir. Ancak tasavvuf literatüründe sûfilerin cezbe halinde ayakta zikir yapma usûlüne denilmiştir. Semâ, mutasavvıflar tarafından şekil olarak betimlenerek açıklanmıştır. Atomdan galaksilere, samanyollarına kadar, düzgün dairesel hareketle dönerek Hak Teâla'yı zikreden bütün bir kâinatı sembolize etmekteye demişlerdir.[204] Son dönemde daha çok yaygın olarak mevlevîlerin ayinleri hatıra gelmektedir. İncelendiğinde sadece mevlevîlerde değil diğer başka tarikatlerde de uygulanan bir usûl olduğu kolaylıkla farkedilecektir.[205] Kâdiriyye, Rifâiyye, Halvetiyye gibi tarikatlerde "zikir", "mukâbele", ve "devrân" bazı nüans farklılığı olmakla beraber tarikat erkânı olarak

---

[202] Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 1268; Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s. 784; Alexandar Knysh, **Tasavvuf Tarihi**, trc: İhsan Durdu, İstanbul, Ufuk Yay., 2011, s. 295.

[203] Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Ve Deyimleri Sözlüğü**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1983, C. I, s. 438; Süleyman Uludağ, "Devran", **DİA**, C. IX, s. 248-249. Devran ve deverân kelimelerinin kullanımı tasavvuf literatüründe yaygınlık kazanarak kullanılmıştır. Bununla birlikte kullanılan bir diğer kelimede devir kelimesidir. Devir kelimesi iki anlamda kullanılmıştır. Birincisi yukarıda açıklanılan genel manasıdır. İkincisi ise varlıkların Hak'tan gelip tekrar Hakka dönüşünü ifade etmektedir. Bu nazariye "her şey aslına rücu eder" düşüncesinden mülhemdir. Bilal Kemikli, **Dost İlinden Gelen Ses: Tasavvuf Edebiyatı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Kitabevi Yay., 2004, s. 46-49.

[204] İsmail Ankaravî, **Minhâcü'l-Fukarâ "Fakirlerin Yolu"**, trc: Saadettin Ekici, İstanbul: İnsan Yay., 1996, s. 118.

[205] Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e**., 1983, C. III, s. 162-163; Ethem Cebecioğlu, **a.g.e**., s. 555; **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 891.

uygulanmıştır.[206] Halvetiyye tarikatında devrân ve mûsikî uygulaması bunun örneklerindendir.[207] Ayrıca Rifâiyye tarikatında da toplu zikir esnasında âhengi sağlamak amacıyla mûsikî kullanılmıştır.[208] Raks, sıçrayıp oynamak anlamında kullanılan bir tâbirdir. Yoğun tartışmaların yaşandığı mutasavvıfların dile getirmekten sakındığı ve genellikle eleştiriler yönelten ulemâ'nın üzerinde durduğu bir terimdir.[209] Şeyh Mustafa Vahyî Efendi mûsikî konusunu eserlerinde işlememiş bu konudaki tartışmalara rastlanmamaktadır.

Vahyî Efendi'nin eserlerinde ele aldığı gibi semâ ve devrân kavramaları sadece Osmanlı döneminde değil Hz. Peygamber dönemide ve hicri ilk asırlarda da bahse konu edilmiştir.[210] Derin araştırmalara konu olan bu kavramaların tasavvuf klasiklerine konu olması kaçınılmaz bir durumdur.[211] Özellikle V/XI asırdan itibaren sûfiler tarafından rağbet gördüğü kaynaklarda belirtilmiş ve bu dönemden sonra fukahâ tarafından şiddetli tepki gösterilerek, semâyı mûsikînin bir parçası sayarak, bunun helal olmadığı yönünde fetvalar gündeme getirilmiştir.[212] Bu durum Süleyman Uludağ tarafından şu şekilde değerlendirilmiştir: "*Sûfîlerin semâ'a düşkünlükleri arttıkça ulemânın mûsikî aleyhinde daha ağır fetvalar vermeye başladıkları, hatta daha ileri giderek semâ yapmanın küfür, semâ yapanların ise kâfir olduklarına ulemânın icmâ ve ittifakı bulunduğunu iddia ettikleri görülmektedir. İbn Kemâl raks ve semâ'ın küfür olduğunu göstermek için yazdığı risâlede: "Raks ve semâ'ın haram olduğu icmâ ile sabittir, onun için bu gibi şeyleri*

---

[206] Reşat Öngören, Osmanlılar Döneminde Semâ ve Devran Tartışmaları, İstanbul, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 2010, sy. 25, y. 11, s. 124.
[207] Türkiye'de Tarikatler Tarih ve Kültür, Ed: Semih Ceyhan, İstanbul, İsam Yay., 2015, s. 704-705.
[208] Türkiye'de Tarikatler Tarih ve Kültür, Ed: Semih Ceyhan, s. 307.
[209] Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e**., 1983, C. III, s. 8.
[210] Geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, **İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ**, İstanbul, İrfan Yay., 1976, s. 234-295.
[211] Serrac, **el-lüma' "İslam Tasavvufu"**, trc: Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul, Altınoluk Yay., 1996, s. 424; Kelâbâzî, **Ta'arruf "Doğuş Devrinde Tasavvuf"**, haz: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1992, s. 220; Kuşeyri, **Risâle "Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risâlesi"**, haz: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 2009, s. 420; Sühreverdî, **Avârifü'l-meârif "Tasavvufun Esasları"**, haz: Hasan Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul, Vefa Yay., 1990, s. 223-262; Hucvirî, **Keşfu'l-mahcûb "Hakikat Bilgisi"**, haz: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1996, s. 556-567.
[212] Dilaver Gürer, **Osmanlılar'da Semâ, Devrân ve Raks Tartışmaları ve İki Şeyhülislâm Risâlesi**, İstanbul, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, 2010, sy. 26, s. 4; Ahmet İnanır, İbn Bahâeddin'in "Risâle Alâ Risâle Ali Çelebi Fi'd-Deverân ve'r-Raks" Adlı Risâlesinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirilmesi, **Gaziosmanpaşa Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, C. I, sy. 2, s. 128-129.

helâl sayan kâfir olur" denmektedir."[213] Ancak İbn Kemal, belli şartlar çerçevesinde semâ'ın caiz olabileceğini belirtmiştir. Ona göre semâ yapan dervişler ihlaslı olmalı, içten gelmedikçe (vecd) gösterme gayreti içinde olmamalı, zikri gösteriş, para kazanma ya da ikram sofrasından yararlanma maksadıyla yapmamalıdır. Ayrıca aralarına henüz bıyık ve sakalı çıkmamış gençleri, günah işlemeyi adet haline getirmiş olanları ve dünyevî menfaat gözetenleri almamalıdırlar.[214]

Zikir meselesi çerçevesinde bir diğer husus fazilet açısından hangi zikrin yapılması gerekliliğidir. Şeyh efendi, Hz. Peygamberin bu konuyla alakalı bir çok hadîsinin olduğunu ama en önemlisinin: "en faziletli zikir lâ ilâhe illallahtır" hadisinin herşeyi ortaya koyduğunu bildirmektedir.[215] İbn Kemâl'den açıklamalarda bulunan Vahyî Efendi kelime-i tevhîd'in on iki harften oluştuğunu aktarmaktadır.[216] Kelime-i tevhîdi yanlızca "lâ ilâhe illallah" olarak değil beraberinde "Muhammedü'r-resûlullah" vurgusu yapmaktadır. Bununda on iki harften meydana geldiğini söylemektedir. Harflerin hepsinin on iki esmâya karşılık geldiğini yazmış ancak esmâları tam olarak belirtmemiştir.[217] Konuyu mürîd-mürşid çerçevesinde değerlendirmiştir. Daha sonraki bölümlerde bu konuyu mürid-mürşid başlığıyla açıklamaya çalıştık.

Cehrî veya hafî olsun, Kur'an tilâveti, zikrullah, Hz. Peygamber'e nât ve evliyâ-i kiramın övgü dolu menâkıbı ruhun en lezzet aldığı gıdalardandır. Bunlardan nasîbi olmayanların ölü hükmünde olduğu zikredilmiştir.[218] Eserlerinde tekrar tekrar vurgulanılan kavramlardan biri "semeretü'l-fuâd zikrullah" kavramıdır. Sûfileri uygulamalarına haram diyenleri Kur'an'dan ayetlerle eleştirmiştir.[219]

Fakihler namaz konusuyla alakalı olarak şu vakitte namaz kılmak mekruhtur şu vakitte namaz kılmak müstehaptır veya menduptur hükmüyle fıkıh kitaplarında açıklamalarda bulunmuşlardır. Ancak zikrullah için böyle bir vakit tayini söz konusu

---

[213] Uludağ, **a.g.e**., s. 383.
[214] Reşat Öngören, a.g.m., s. 127.
[215] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 27.
[216] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 27; Ayrıca Şeyhülislâm İbn Kemal'in kelime-i tevhîd ile ilgili bir risâlesinin olduğu bilinmektedir; İbn Kemal, **Risâle Fî Hakkı Kelimeti't-tevhîd**, İÜ Ktp., nr. 3726.
[217] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 27-28.
[218] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 38.
[219] "Dilleriniz yalana alışageldiğinden dolayı, Allah'a karşı yalan uydurmak için, "Şu helâldir", "Şu haramdır" demeyin. Şüphesiz, Allah'a karşı yalan uyduranlar, kurtuluşa eremezler." Nahl, 116. Ancak eserinde ayetin yanlış veya eksik olduğunu tespit ettik. Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 39.

değildir. Nitekim Kur'an'dan bir çok ayet-i kerime buna delil olarak gösterilmiştir.[220] Zikrullahın hey'etiyle ilgili ulemâ tarafından herhangi bir görüş birliği yoktur.[221]

Osmanlı döneminde yani X./XVI ve XVII asırlarda sûfiler arasında semâ ve devrân tartışmaları zirveye çıkmış ve toplumun genelini etkileyen bir duruma dönüşmüştür. Nitekim Mustafa Vahyî Efendi'nin konuyu ele alış biçiminde bu farkedilmekte ve Osmanlı son dönem meşâyihinin meseleler üzerinde konuyu bakış açıları bir nebze olsun eserlerine yansıtılmaktadır.

Özellikle Mevlevîlerin ve Halvetîlerin icrâ ettikleri bir usûl olarak bilinen semâ ve devrân aleyhinde eserler kaleme alınmış ve uygulayanlar için hükmü ağır fetvâlar verilmiştir. Nakşîbendi tarikatinde bu usûl ve erkânın bulunmadığı halde nakşî silsileyle gelen ve nakşî olarak bilinen Mustafa Vahyî Efendi tarafından üzerinde fikir beyân edilen önemli bir nokta olmuş ve derin analizler sonucunda savunma yoluna gidilmiştir.

Mustafa Vahyî Efendi konu üzerinde düşüncelerini dile getirirken mevzû hakkında verilen fetvâları sınıflandırmıştır. Aleyhte konuşanları zikretmiş ve bunların ortaya koydukları delilleri izâle etmeye gayret göstermiştir. Bu mevzûda kendisinin faydalandığı fetvalar ise özellikle ismini vurguladığı Ali Çelebi'nin[222] fetvâlarıdır.

Sûfilerin zikrullahına, cehri zikrine ve kıyam zikrine karşı çıkanların Müftî Ali Cemâli'nin fetvalarına başvurmaları gerektiğini Şeyh Efendi vurgulamıştır. İlk olarak Ali Çelebi'nin üslubunu vurgulayan Vahyî Efendi, tutarlı deliller kullandığını,

---

[220] "Namazı kıldınız mı, gerek ayakta, gerek otururken ve gerek yan yatarak hep Allah'ı anın. Güvene kavuştunuz mu namazı tam olarak kılın. Çünkü namaz, mü'minlere belirli vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır." Nisâ, 103. "Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. "Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru" derler." Âli İmran, 191.

[221] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 39.

[222] Mustafa Vahyî Efendi'nin Tuhfetü's-sâlihîn Sübhatü'z-zâkirîn adlı eserinde bahsettiği Ali Çelebi, Osmanlı Devletinin üç önemli padişahı II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman devirlerinde şeyhülislâmlık yapmış olan Zenbilli Ali Efendi adıyla meşhur olan Müftî Ali Cemâlî (ö. 932/1526) dir. Hayatı ile alakalı bilgi edinmek için bk. Reşat Öngören, **Osmanlılar'da Tasavvuf "Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)**, İstanbul, İz Yay., 2003, s. 343-344. Ulemâ ve meşâyih arasında kavgaya sebep olan "devran" ile zikir konusunda verdiği müspet fetvalarla gündeme gelmiş ve bu konuda sûfileri destekler mâhiyette risâle kaleme almıştır. Bk. Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2891, vr. 12b-14b. Şeyh efendi Tuhfetü's-sâlihîn Sübhatü'z-zâkirîn diye isimlendirdiği te'lifinde Müftî Ali Çelebi'nin risalesini birebir nakletmiştir. Risâle'nin tam metnine ulaşmak için bk. Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 183-188. Ayrıca Ali Çelebi'nin terceme-i hâli Vahyî efendinin risâlesinde özet olarak bulunmaktadır. **A.e**., s. 189.

kendisinden öncekilerin sema aleyhinde görüşlerini tek tek zikrettiğini ve doğruluk derecelerini tahlil ettiğini, İslam şeriatinin prensipleri çerçevesinde doğru görüşler olmadığını ve görüş sahiplerinin mutaassıp olduklarını belirtmiştir. Ali Çelebi'nin sadece bununla yetinmeyip akabinde kendi fikirlerini risalesine aktardığını belirtmiştir. Konu üzerinde vukûfiyet talep edenlere ancak bu eserin yardımcı olacağını söylemiştir.[223]

Yukarıda belirtildiği gibi sınıflandırma metodunu kullanan Vahyî Efendi, tasnif ettiği fetvaları beş kısımda değerlendirmiştir. Birinci fetva: sûfilerin zikrullah için ayak üzerine kalkıp, intisâb ettikleri tarikat öğretileri çerçevesinde, la ilâhe illallah veya hû hû diyerek devrân şeklinde hareket etseler ve bir kimse bunları müşahede edip yaptıkları fiilin caizliğini sorgulasa şeyh efendinin nazarında uygulamaya haram hükmünü vermek imkansızdır. Delil olarak ise şunu sunmaktadır: İmam-ı Azam'a göre cehri zikir mekruhtur ama Ebu Yusuf ve İmâm Muhammed'e göre kerâheten caiz hükmündedir. Fetvâyı bunların kavilleri üzerine benimsediğini söylemektedir.[224] Bununla birlikte Ali Çelebi'nin risâlelesinde İmâm Şâfii'nin cevaz verdiği geçmektedir. Ona göre zikir meselesinde Şâfii mezhebine uymak, gıyabî cenaze namazı kılarken o mezhebe uymak gibidir.[225]

Bir takım kimselerin sûfilerin bu uygulamalarına raks diyerek oyun ve eğlence olarak addeddiklerini belirtmiş ve bu görüşün haksız ve insafsızca yapılmış bir hareket olduğunu vurgulamıştır. Böyle yapanların zikrullahı tahfif ettiklerini belirtmiş ve bunun küfre götüreceğini söylemiştir.[226] Şeyh Efendi, Sûfilerin bu gibi hallerini vecd, tercih haklarının kalktığı ve kalplerinin mağlup olduğu bir durumda gerçekleştiğini vurgulamıştır. Zikrin usûlü her ne şekilde uygulanırsa uygulansın ibadet olarak benimsenmiştir. Bu şekilde davrananlara kafir diyenlerin cahilce davrandıklarını asıl olarak bu kimselerin "küfründen" korkulması gerektiği ve bunların tecdid-i iman yapmaları gerektiğini zikretmiştir.[227] İkinci ve üçüncü fetva bu şekilde telif olunmuşur.

[223] Mustafa Vahyî Efendi, **Tuhfetü's-sâlihîn Sübhatü'z-zâkirîn**, s. 18-19.
[224] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 19-20.
[225] Gürer, **a.g.m**., s. 13.
[226] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 20.
[227] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 20-21.

Dördüncü fetvasını, Kemal Paşa-zâde'den[228] aldığını dile getirmektedir. Kemal Paşa-zâde'nin fetvâlarını delil göstererek bu gibi durumların ancak vecd ve istiğrak halinde olabileceğini gözardı etmemiştir.[229] Beşinci fetvasını yine saygı ve övgü ifadelerini kullanarak başlar ve Ebu's-suûd Efendi'den aldığını söyler. Ancak Ebu's-suûd Efendi'nin başta "semâ" ve "devrân" konusuna haram hükmünü verdiğini daha sonraları verdiği bu fetvadan tevbe ederek geri adım attığını belirtmiştir.[230]

Semâ ve devrân hakkında fetvaları ve şahısları zikreden Mustafa Vahyi Efendi gerçekten ilim öğrenmek isteyenlerin bunlarla yetinmesi gerektiğini zikretmiştir. Derin tecrübesine dayanarak inad ve taassup sahibi kimselerin olduğunu bildirmiş ve bunların dört kitabı okusalar dahi ikna olmayacaklarını söylemiştir. "Burdan öte köy yok" deyimini kullanan Şeyh Efendi zikre hiç bir şekilde belli hudutları olan bir taayyun vaz edilemeceğini tekrar tekrar eserinin muhtelif yerlerinde vurgulamıştır.[231]

Zikir, ferdî yapıldığı gibi toplu olarakta yapılabilmektedir. Bununla birlikte mescidlerde toplu ve cehrî zikrin icra edilip edilemeyeceği önemli bir konu olmuştur. Şeyh efendinin risâlesinde değindiği önemli noktalardan biride budur. İlk olarak Abdullah İbn Mesûd'dan bir rivayet aktarmış ve bunu mescidde cehrî zikrin caiz olmayacağı yönündeki eleştirilerin delili olarak sunmuştur. Nitekim o hâdise Şeyh Efendi'nin risâlesinde aktardığı gibi şu şekilde geçmektedir. İbn Mesûd (r.a) Mescid-i Nebevî'de bir topluluğu yüksek sesle zikir icrâ ederken görmüş ve bunları mescidden dışarı çıkarmıştır. Bu hâdisenin mescidde cehrî zikrin caiz olmadığına

---

[228] 873/1468 yılında dünyaya gelmiş 940/16 Nisan 1534 tarihinde vefat etmiştir. Tam adı Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemal Paşa'dır. İbn Kemal Paşa ismiyle tanınmıştır. Zenbilli Ali Efendi'nin vefâtı ile Şeyhülislâmlık makamına nâil olmuştur. Ömrünün sonuna kadar bu görevde kaldığı bilinmektedir. Aslında "semâ" ve "devrân" gibi bir takım uygulamalarda tavır koyduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Bu konuyla alakalı *Risâle fî Reddi's-Sûfîyye* başlıklı bir risâlesi mevcuttur. Ancak daha sonraları tavırında yumuşama gözlenmiştir. (Hayatı ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Reşat Öngören, **a.g.e**., s. 344; Ferhat Koca, Osmanlı Fakihlerinin Semâ, Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları, Tasavvuf İlmî Akademik Araştırma Dergisi, Ankara, 2004, y. 5, sy. 13, s. 25-74; Gürer, **a.g.m**., s. 14-20; Şerafettin Turan, Kemalpaşazâde, **DİA**., C. XXV., s. 238; Mustafa Fayda, **İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri (Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar)**, TDV., Ankara, 1989, s. 53.

[229] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 22.

[230] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 23; Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'nin semâ, raks ve devrân aleyhindeki fetvaları M. Ertuğrul Düzdağ tarafından neşredilmiştir. M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Toplumu**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1972, s. 83-87.

[231] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 23.

mutaassıp ulemâ cevaz vermemiştir ve bunu yeterli bir delil olarak görmüşlerdir. Şeyh Efendi bunun yeterli bir delil olmadığını, hatta İbn Mesûd'a itiraf atıldığını dile getirmiştir. Çünkü onun düşüncesine göre orada bulunan topluluk İslam şeriatine muhalif bir davranışta bulunmuş bunun akabinde oradan tard edilmişlerdir. Bunu ayet-i kerîme ile delillendirme yoluna gitmiştir: "Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir".[232] "Allah'ın, göğsünü İslâm'a açtığı, böylece Rabbinden bir nur üzere bulunan kimse, kalbi imana kapalı kimse gibi midir? Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay hâline! İşte onlar açık bir sapıklık içindedirler."[233] İbn Mesûd'un bu ayetlerden haberinin olmamasını, imkan dahilinde görmeden ona insafsızca davranıldığını belirtmiştir.[234] Ayrıca hadis eserlerinde de mescidde toplu zikir yapılabildiğine dair hâdiseler bulunmaktadır. Şeddâd b.Evs'in (r.a) rivayet ettiği şu hadîs bağlamında bu husus değerlendirilebilir: Hz. Peygamber (s.a.v) yanında bulunduğumuz bir sırada bize hitaben,

"*Aranızda yabancı biri var mı*?" diye sordular. Buradaki "yabancı" ile ehl-i kitabı kastetmişti. Biz de,

"Hayır, yoktur yâ Resûlallah!" dedik.

Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v), kapıların kapatılmasını emrederek şöyle buyurdu:

"*Ellerinizi kaldırın ve lâ ilâhe illallah deyin*!"

Şeddâd b. Evs (r.a), bu zikir meclisinin devamını şu şekilde nakletmektedir.

Ellerimizi bir müddet kaldırıp söylendiği şekilde zikrettik. Müteakiben Allah Resûlü (s.a.v) ellerini indirdi ve şöyle dua etti:

"*Allahım sana hamdolsun! Rabbim beni bu cümle ile gönderdin. Onu bana emrettin. Buna karşılık bana cenneti vaat ettin. Sen vaadinden asla dönmezsin*!"

Daha sonra Allah Resûlü (s.a.v) ashabına şöyle buyurdu:

"*Müjdeler olsun size! Muhakkak ki Allah Teâlâ sizi bağışladı.*"[235]

---

[232] Bakara, 114.
[233] Zümer, 22.
[234] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 24.
[235] Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, 4/124; Necdet Tosun, **Zikir ve Tefekkür**, İstanbul, Hâcegân Yay., 2010, s. 36-37.

Türk Tasavvuf kültüründe sûfilerin cenaze törenlerinde uyguladığı usuller yönünden Mustafa Vahyî Efendi tarafından kayde değer görülmüştür. Bu konuya geçmeden önce sûfilerin ölüme bakış açılarından kısaca bahsedilmesi gerekmektedir.[236] Nitekim hayata farklı perspektiften bakan sûfilerin bu konuda görüş beyan etmesi kaçınılmazdır. Sûfiler, dünya hayatın geçiciliğine seyahat, köprü ya da rüya benzetmeleriyle dikkat çekmişler ve bu şekilde ahiret hayatının önemini vurgulama yoluna gitmişler.[237] İnsan hakîkatini ve dünya hayatını gerçek hüviyetiyle tanıyan bir sûfi, dünya perdelerinden kurtulmak, nefsinin istek ve arzularını dizginlemek, gerçek ölümü tatmadan önce manevi alemi müşahede edebilmek için, ahirete hazırlanma işine yoğunlaşmışlardır. Tasavvufî eğitim sürecinde "ölmeden önce ölünüz"[238] terimini şiâr haline getirmiş olmaları bunun en büyük göstergesidir.

Mustafa Vahyî Efendi'nin ölüme bakış açısı, Hallâc'ın düşüncesine parallel doğrultudadır.[239] İnsan dünyada kafesteki bir kuş gibi mahbus olarak yaşamaktadır. Kafesten ayrıldığında hür olacaktır. Tercih edilmesi gereken halin ikinci hal yani dünya hayatından kurtuluş hali olduğunu belirtmiştir. Bu fikirlerini Halife Ebû Bekir Sıddık'a dayandırmıştır.[240]

Hz. Peygamber'e istinâden "herşeyin bir gayesi, sonu vardır, Adem oğlunun sonu ise ölümdür. Allahı zikre yönelin" hadisini aktaran şeyh efendi, hayatını zikrullahla geçirmiş dervişânın cenazesini tevhîd zikriyle götürülmesinde bir sakınca olmadığını bildirmektedir.[241] Şöyle ki, ölüm ânı, yıkanması, kefenlenmesi, tabuta yerleştirilmesi, tezkiye yapılması, cenaze namazı, defin yerine götürülmesi, kabre indirilmesi, telkin verilmesi ve defnedilmesi tarikatlerin farklı usûlleriyle icrâ edilmiştir.[242] Sûfîlerin titizlikle uyguladıkları ve gelenek halinde yaşattıkları cenaze

---

[236] Sûfilerin ölüme bakış açılarıyla alakalı bir yüsek lisans tezi hazırlanmıştır. Bkz. Müslüm Ayhan, **Tasavvufi Düşüncede Ölüm**, basılmamış yüksek lisans tezi, Erzurum, Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002; Ayrıca bkz., Ramazan Muslu, Türk Tasavvuf Kültüründe Sûfilerin Ölüme Bakışı ve Cenaze Merâsimleri, **Ekev Akademi Dergisi**, 2009, y. 13, sy. 38, s. 62-69.

[237] Kelâbâzî, **a.g.e**., 1992, s. 214-215; Kuşeyrî, **a.g.e**., 1991, s. 571-586.

[238] Sûfiler, "Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz" (Tırmizi, Kıyame 25) ve "Dünyevi zevkleri kıran ve tûI-i emeli unutturan ölümü çokça hatırlayınız" (Tirmizi, Zühd 4) hadislerini "Ölmeden önce ölünüz" sözünün mesnedi olarak göstermişlerdir.

[239] Muslu, **a.g.m**., s. 63.

[240] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 67.

[241] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 64-65.

[242] Cenaze merasimleriyle ilgili tarikatlerin farklı usûlleri ve erkânı için bkz. Cemaleddin Server Revnakoğlu, "Usûl ve An'aneleri ile Asırlarca Devam Eden Tarikatlerde Cenaze Törenleri", **Tarih Konuşuyor**, İstanbul, 1968, C. VIII, sy. 52, s. 3693-3696; Revnakoğlu, **a.g.m**., C. VIII, sy. 53, s.

merasim usulleri Şeyh Efendi tarafından ayrıntılı bir şekilde açıklanmamıştır. Yanlızca caiz olduğunun vurgusu yapılmıştır.

3. 4. TASAVVUF KAVRAMLARI

3. 4. 1.MUHABBET

Arapça "hûb" kelimesinden türeyen "muhabbet" kelimesi, sevmek, dostluk etmek, meyil, ünsiyet anlamlarında kullanım kazanmıştır.[243] Muhabbet kavramı mutasavvıflar tarafından çeşitli şekillerde tarif edilmiş ve derecelendirilerek izah edilmiştir.[244] Şeyh Mustafa Vahyî Efendi eserlerinde muhabbet kavramını tasavvuf klasiklerinden faydalanarak açıklama yolunu tutmuştur. Burada izlediği metot, öncelikle, muhabbet hakkında ayet ve hadisleri aktarmak, akabinde ise bazı sûfilerin görüşlerini nakletmektedir.

Şeyh Efendi, sâlikin, Allah'a olan muhabbete ancak zikir ve taatla ulaşılabileceğini ve bu şekilde marifetin güçlendirilebileceğini vurgulamıştır.[245] Bu minvalde konuya şu hadisle girizgahta bulunmuştur: "Allah bir kulunu sevdiği zaman Cebrâil'e: Ben falanca kulumu seviyorum sen de sev, buyurur."[246] Hak Teâla'ya vuslat noktasında, müridde bulunması gereken en önemli hallerden biri muhabbettir.[247] Nitekim Hz. Peygamber buyurmuştur ki: "Kim Allah'a kavuşmayı arzu ederse, Allah'ta ona kavuşmayı arzular."[248] Muhabbetin şerefli bir hal olduğunu

---

3749-3752, Revnakoğlu, **a.g.m**., C. VIII, sy. 54, s. 3800-3803; Revnakoğlu, **a.g.m**., C. VIII, sy. 55, s. 3829-3832.

[243] Seyyid Cafer Seccâdî, **Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü**, ter: Hakkı Uygur, İstanbul, Ensar Yay., 2007, s. 328; İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, Kubbealtı Neş., 2005, C. II, s. 2139; Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Dağarcık, s. 144; Hücvirî, **Keşfu'l Mahcûb "Hakikat Bilgisi"**, haz: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 2010, s. 369.

[244] Suâd el-Hakîm, **İbnü'l Arabî Sözlüğü**, İstanbul, Kabalcı Yay., 2005, s. 301-302; Kuşeyrî, **Tasavvuf İmine Dair Kuşeyrî Risalesi**, haz: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 2009, s. 404-414; Herevî, **Tasavvufî Mertebeler**, haz: Abdurrezzak Tek, Bursa, Emin Yay., 2008, s. 236; Süleyman Uludağ, "Muhabbet", **DİA**, C. XXX, s. 386.

[245] Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 35.

[246] Buharî, Edep, 41; Müslim Birr, 48.

[247] Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 35.

[248] Buharî, Rikak, 21; Müslim, Zikir, 5.

belirten Vahyî Efendi, "O kulunu sever, kul da Onu sever"[249], âyetini delil olarak göstermiştir.[250]

Alimler, muhabbet kavramını, irâde kavramıyla eş değer kullanmışlardır.[251] Ancak ehlullah ve sûfilerin muhabbet tabiriyle kastettikleri irâde değildir. Çünkü irâde kadîm olana taalluk etmez. Buradaki irâde tabirinin Allah'a yaklaşmak ve O'na ta'zim etmek şeklinde anlaşılmalıdır.[252] Bu meselenin hakikatini anlamak için bir takım açıklamalarda bulunan Kuşeyrî'nin kaleme aldıkları, Şeyh Efendi tarafından bire bir aktarılmıştır. "*Hakk Sübhânehu ve Taâlâ'nın kuluna muhabbeti, ona hususî sûrette bir nimet vermeyi irâde etmesidir. Nitekim Allah'ın kuluna rahmet etmesi de, ona nimet vermeyi irâde etmesi manasına gelir. Buna göre rahmet irâdeden daha hususî bir tabirdir. Mahabbet ise Rahmetten daha hususî bir tabirdir. Allah bir kuluna sevap ve nimet vermeyi irâde ettiği zaman buna rahmet adı verilir. Allah'ın kuluna özel bir yakınlık ve yüce haller bahşetmeyi irâde etmesine ise muhabbet ismi verilir. Allah'ın irâdesi O'nun tek bir sıfatıdır. Bu sıfat taalluk ettiği şeylerin farklı oluşuna göre değişik isimler alır. İlâhî irâde cezalandırmaya taalluk ederse buna gadap, umumî bir şekilde nimetlere taalluk ederse buna rahmet, özel sûrette nimetlere taalluk ederse buna mahabbet adı verilir. Bir tâifeye göre Allah'ın kuluna muhabbeti, onu güzel bir şekilde medhü senâ etmesi manasına gelir. Bu duruma ve görüşe göre Allah'ın kuluna mahabbeti onun Kelâm sıfatına râcîdir. Kelam-ı İlâhî ise kadîmdir."*[253]

Şeyh Efendi, muhabbet terimleriyle ilgili bir çok ayet ve hadisin varlığından söz etmiştir.[254] Bunlardan bazıları şunlardır: "İçinizden kim dininden dönerse bilsin ki, Allah onların yerine Hakk'ı seven ve Hakk tarafından sevilen bir kavim getirir."[255] "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana tâbî olun, Allah'ta sizi sevsin."[256] Ve Hadîs-i Kudsîde buyrulmuştur ki: "Kim benim bir velî kulumu zillete düşürür ve ona

[249] Mâide, 5/54.
[250] Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 35.
[251] Hücvirî, **a.g.e**., s. 369.
[252] Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 35; Kuşeyrî, **a.g.e**., s. 405.
[253] Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 36; Kuşeyrî, **a.g.e**., 405. Kur'an-ı Kerîmde muhabbet kavramını daha ayrıntılı bilgi için bkz. Giuseppe Scattolin, **İslâm Tasavvufu'nda Allah Sevgisi**, ter: Ali Galip Zengin, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara, 2001, C. II, sy. 5, s. 233-252.
[254] Vahyî Efendi, **a.g.e**., 37.
[255] Mâide, 5/54.
[256] Âl-i İmrân, 3/31.

düşmanlık ederse, bana harp ilân etmiş olur. Mümin bir kulumun ruhunu alma zamanında gösterdiğim tereddüt kadar hiç bir hususta tereddüt göstermiş değilim. Çünkü kulum ölümden, ben ise onu üzmekten hoşlanmamaktayım. Halbuki orada yapılması gereken bir iş bulunmaktadır. Kulum farz ibadetlerle bana yaklaştığı kadar başka hiç bir şey ile yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetleri îfâ ederekte sürekli bana yaklaşır. O kadar çok yaklaşır ki, artık ben onu severim. Bir kimseyi sevdim mi, onun kulağı, gözü, eli olurum."[257]

3. 4. 2. HAVF

Arapça, "h-v-f" kökünden türetilmiş masdar bir kelime olup, "korkmak" manasında kullanılmıştır. Havf, istenmeyen bir şeyin vukû bulması veya muhabbet duyulan bir şeyin kaybetme endişesiyle yaşanılan duygu halidir. Ayrıca güven kelimesinin de zıttı olarak kullanılmıştır.[258] Tasavvuf kaynaklarında havf kelimesi, daha özel ifadeyle, Allah korkusu ve ahiret endişesinden kaynaklanan korku olarak zikredilmiştir.[259] Havf gibi, korku anlamına gelen başka kelimeler de mevcuttur. Bu kelimeler bazan havf yerine kullanılmış, bazan da havfın mertebeleri olarak değerlendirilmiştir. Havfla ilişkilendirilen terimlerin en önemlileri; haşyet, kabz, ve heybettir.[260] Ancak Şeyh Mustafa Vahyî Efendi sadece havf ve haşyet kavramlarını kısaca zikretmiştir. Onun, genel itibariyle üzerinde durduğu kavram "Allah korkusu" olarak gösterilebilir.

Şeyh Efendi muhakkik ehli için, sülûkunun başlangıcında ve sonunda mutlaka havf ve haşyet duyması gerektiğini belirtmektedir. Dünyevî işler doğrultusunda ihtayatlı olmasını, dünya nimetlerine aşırı rağbetten kaçınılmasını vurgulamaktadır. Bunun ancak nefsi terbiye ederek ve salih olan meşayihi kirama

---

[257] Buhârî, Rikâk, 38; İbn Mâce, Fiten, 16.

[258] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, Dâru's Sadr, C. IX, s. 99-101; Firuzâbâdi, **Kâmusü'l-Muhit**, Beyrut, Dâru'l-Ceyl, C. III, s. 144; ez-Zebîdî, **Tacu'l Arûs**, Beyrut, Daru'l Hidâye, 1986, C. XXIII, s. 288-289.

[259] Kuşeyrî, **Tasavvuf İmine Dair Kuşeyrî Risalesi**, haz: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 2009, s. 216; Serrâc, **el-Lüma' "İslâm Tasavvufu"**, haz: Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul, Altınoluk Yay., 1996, s. 58; Seyyid Cafer Seccâdî, **Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü,** ter: Hakkı Uygur, İstanbul, Ensar Yay., 2007, s. 182-183; Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **Tasavvuf Sözlüğü (Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil)**, haz: İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yay., 2008, s. 491.

[260] Havf Kelimesinin mertebelerini daha ayrıntılı incelemek için bkz. Mehmet Mansur Gökcan, Tasavvufta Allah Korkusu, **Çukurova Üni. İlahiyat Fakültesi**, Adana, 2004, C. IV, sy. 2, s. 253-256.

intisab ederek gerçekleşebileceğini bildirmektedir. Ancak sâlikin ulemâdan ilim öğrenmesi gerektiğini, nihayetinde küfürden, cehaletten, fesattan uzak durulabileceğini söylemiştir. "Ahiret günü, kişi kardeşinden, annesinden, babasından, karısından ve oğullarından, kaçar"[261] ayetine dikkat çeken Vahyî efendi, ahireti mülahaza etmenin, ölümün şiddetinin, kabir azabının ve vahşetinin, münker ve nekirin suâlinin, Allah'ın huzurunda ki durumu tefekkür etmenin ilim ile öğrenmenin mümkün olabileceğini ve sâlikin bu gibi durumlar için nefsini muhasebe etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[262]

Havf, Kur'an-ı Kerîmde müştaklarıyla beraber 124 yerde geçmektedir. Bunların yarısına yakını dünyevî korku ve kaygıları, diğerleri ise Allah korkusu, azap korkusu. ahiret kaygısı, günah işleme endişesi gibi dini kaygıları ifade etmektedir.[263] "O şeytan sizi ancak kendi dostlarından korkutuyor. Onlardan korkmayın, eğer mü'min iseniz, benden korkun."[264] Ayetini delil getiren Şeyh Efendi, kişinin korkması gerektiği durumları yukarıda zikretmiş, havf ve haşyetin neticesinde Allah'tan korkulacağını belirtmiştir. Havf'ın alametini ise günahtan uzak durmak, tûl-i emeli terk eylemek olarak öğütlemiştir. Hz. Peygamber'den eser kalan, ashâbı güzîn ve evliyayı kirâma tabi olunmalıdır. Bununla beraber kesinlikle meşayihi kirâmadan zavata istihza edilememeli vurgusunu yapmıştır.[265]

Havf gibi, korku anlamına gelen başka kelimeler de mevcuttur. Bu kelimeler bazan havf yerine kullanılmış, bazan da havfın mertebeleri olarak değerlendirilmiştir. Havfla ilişkilendirilen terimlerin en önemlileri; haşyet, kabz, ve heybettir. Bu terimlerin havfla ilişkilerini biraz açalım.

3. 4. 3. TEVEKKÜL

Tasavvuf terimleri içinde önemli bir yere haiz olan tevekkül, mutasavvıflar tarafından, makamlarının en şereflisi ma'rifetullaha ulaşma yolunda en önemli adım

[261] Abese 80/34,35,36.
[262] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 168.
[263] Mustafa Kara, "Havf", **DİA**., C. XVI, s. 529.
[264] Âli İmrân, 3/175.
[265] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 169.

olarak zikredilmiştir.[266] Vekele kökünden türemiş, tefe'ul babından masdar bir kelime olup vekil edinme, güvenme anlamlarına gelmektedir.[267] Tasavvuf literatüründe ise, her zaman ve durumda Allah'a sığınma, endişe ve rızk kaygısı halini ortadan kaldırıp, insanı huzura ve rahata kavuşturan Hak Teâlaya güven hali olarak tanımlanmıştır.[268] Şeyh Efendi Tevekkülü, "bedeni ubûdiyyette feda etmek, kalbi rubûbiyyete bağlamak, dünyayı görmezlikten gelerek kalbi mâsivâdan müstağni kılmak" şeklinde açıklamıştır.[269]Tasavvuf klasiklerinde tevekkül kavramı, âvamın, havâssın ve havâssu'l-havâssın olmak üzere mertebeler halinde sınıflandırılmıştır.[270] Bununla birlikte sûfilere yöneltilen "bir köşeye çekilip âciz, miskin şekilde oturmak", "başkalarının sırtından geçinmek" gibi eleştiriler noktasında hedef olmuş bir kavramdır.[271]

Kur'an'da ve hadislerde tevekkül kavramı bir çok yerde bulunmuktadır.[272] "Korkanların içinden Allah'ın kendilerine nimet verdiği iki adam şöyle demişti: "Onların üzerine kapıdan girin. Oraya girdiniz mi artık siz kuşkusuz galiplersiniz. Eğer mü'minler iseniz, yalnızca Allah'a tevekkül edin."[273] Ayetini rivayet eden Şeyh Mustafa Vahyi Efendi, bu emre sımsıkı bağlanılması gerektiğini ve işlerin Allah'a sipariş edilmesi vurgusunu yapmaktadır. "Kim Allah'a tevekkül ederse ona kâfidir"[274] ayetine itimad ile amel edilmeli, demektedir.[275] Kur'an'ın, zikredilen ayetlerindeki ortak nokta, tevekkül ve imanın birbirleriyle olan ilişkisini ve inanç sistemindeki önemini açıkça göstermektedir. Şeyh Efendi'nin vurgusu, sağlam bir

---

[266] Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2011, s. 166.
[267] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, Dâru Sadr, C. XI, s. 736; Râğıb el-Isfahani, **Müfredât: Kur'an Istılahları Sözlüğü**, trc: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yay., 2006, C. II, s. 900-901; **Mu'cemü'l-Vasît**, İstanbul, Mektebetü'l-İslamiye, s. 1054.
[268] Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **Tasavvuf Sözlüğü (Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil)**, haz: İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yay., 2008, s. 345; Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Kabalcı Yay., 2002, s. 351; Seyyid Cafer Seccâdî, **Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü**, trc: Hakkı Uygur, İstanbul, Ensar Yay., 2007, s. 484.
[269] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 170.
[270] Serrâc, **a.g.e**., s. 51; Herevî, **Menâzilü's-Sâirin "Tasavvufta Yüz Basamak"**, trc: Abdurrezzak Tek, Bursa, Emin Yay., s. 265-266.
[271] Süleyman Uludağ, **Tasavvuf ve Tenkit**, İstanbul, Mavi Yay., 2011, s. 207.
[272] Tevekkül kavramının Kur'an'da ve hadislerdeki kullanım alanını daha ayrıntılı incelemek için bkz. Abdulaziz Hatip, Tevekkülün Hakikati, Fazileti ve İnsan Sa'yi (Çabası) Bağdaşabilirliği Problemi, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi,** İstanbul, 2006, C. XVII, s. 41-58.
[273] Maide 5/23.
[274] Talak, 65/3.
[275] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 169.

tevhid inancıyla Allah'a inanma ve muhabbetle bağlanma yolundan geçtiği yönündedir.

Vahyi Efendi, tevekkül bahsiyle bağlantılı olarak kesb teorisine de değinmiştir. Rızkı Allah'tan, rezzâk-ı hakikiden bilmenin farz olduğunu dile getirmiştir. Ve bu Rabbânî va'de mutmain ve sükûnu kalp ile bağlanmak gerektiğini vurgulamıştır. Yani tevekkül, kesb veya kesbi terk etmek demek değildir. Allah kulunu görür ve ihtiyaçlarını giderir. Ancak rızkı elde etmede sebeblere tâbi olmak sünnettir.[276] Şeyh Efendi'nin bu noktada ki görüşleri *Sehl b. Abdullah Tüsterî* ile paralellik arz etmektedir. Nitekim o tevekkülü "Peygamber'in hali, çalışıp kazanmak ise onun sünnetidir. Onun hâli üzere bulunan sünnetini kesinlikle terk etmez" şeklinde açıklamıştır.[277]

Rızk ve rızk dışındaki her şeyin Allah'tan olduğunu ısrarla tekrarlayan Şeyh Efendi, insan çok çalışıyor diye zengin olacak veya çalışmıyor diye fakir olacak anlayışının tehlikeli olduğunu söylemektedir. Kesbi sebeplerden bir sebep olarak addeden Vahyi Efendi, eğer insan hakiki müsebbibi mülahaza etmiyor, rızkı kesbin neticesi olarak görüyorsa, Allaha şirkin varlığını burada mevzu bahis etmektedir. Ayrıca kişinin sebep olan kesbi gerçekleştirmesi mutlaka şer'i hükümlere titizlikle uyması gerektiğini vurgulamaktadır. "Öyle adamlar vardır ki onları ne ticâret, ne alım satım, Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoymaz"[278] ayetinin mefhûmunca hareket edilmesi gerektiği Şeyh'in üzerinde durduğu başka bir konudur. Ayrıca salih amelle kesbi kıyaslayan şeyh efendi, bir kimse mal edinmek için nasıl mücadele ediyorsa ahireti elde etmek içinde salih amel noktasında öyle mücadele etmelidir. Kazandığı malın ailesi için olan kısmını ayırmalı ve bu maldan mutlaka infak içinde bir miktar ayırmalıdır. Netice olarak ancak bu şekilde sâlikin tevekkül yolundan gideceğini belirtmiştir.[279] Kesb yoluna gitmeyip, hazır bekleyen ve insanların elindeki mallara tamah eden kimseleri eleştirmiş ve bu kimseleri batıl yolda olan müfsidler olarak nitelendirmiştir.[280]

---

[276] Mustafa Vahyi Efendi, **a.y**., s. 169.
[277] Kuşeyrî, **a.g.e**., s. 251.
[278] Nur 24/37.
[279] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 169-170.
[280] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 170.

3. 4. 4. FENÂ/BEKÂ

Fenâ ve bekâ nazariyyeleri, tevhîd mertebesine ulaşmada en üst yol olarak gösterilmektedir. Birincisi, Allah'a ulaşma yolunun, usûlünü ve yolda atılacak önemli adımları ihtiva ederken bir diğeri vuslatta nasıl bâkî kalınacağının göstergesidir.[281] Tasavvufta kötü duygu, düşünce, huy, fiil ve sıfatların ortadan kalkmasına veya etkinliklerini yitirmeleri fenâ, bunun yerine iyi ve güzel hislerin, fikirlerin, huyların, fiilerin ve vasıfların almasına bekâ denilmiştir.[282] Tasavvufî hakikaketlere muhatab olan bazı sûfiler tarafından, usûl noktasında hatâya düşenler olmuştur. Nitekim beşeriyeti, bedenden ibâret gören bu kimseler yemeyi, içmeyi terk etmişler, beden zayıflayınca beşeriyetin ortadan kalkacağını, neticesinde ilâhi sıfatlar edinileceği düşüncesine kapılmışlardır.[283]

"Müjdeler olsun, sizden sonra gelecek olanları müjdeleyin ki, kim sadık bir şekilde Kelime-i Şehâdet getirirse cennete girer" hadisini Efendimiz'den rivayet eden Mustafa Vahyî Efendi, fenâ ve bekâ kavramına bu şekilde giriş yapmaktadır. Seyr-i sülûkuna devam eden mürid farklı riyazet ve mücâhede yöntemleriyle nefsini tezkiye eder. Şeyh Efendi, riyazet yolunda ibadet, itâat, zikrullah ile fenâ ve bekâ mertebesine ulaşılacağını belirtilmiştir. Tasavvufî hayatın son merhalesinin fenâ ve bekâ olduğu ve sâlikten istenilen nihayetin bu mertebe olduğunu eserlerinde vurgulamıştır.[284]

Vahyî Efendi, fenâ kavramını üç madde de itibare alarak açıklamıştır. Bunların birincisi, kul, hakk-ı zikirde öyle fâni olacak ki, kendi nefsinde dünya ile ilgili hiç hazzı, lezzeti kalmaz. Yani zikrinde kendi kaybolur. İkincisi, Cenâb-ı Hakk'a vâsıl olma hedefini nefsi için talep etmez. Üçüncüsünü ise fenâyı üns olarak nitelendirir ve kişinin Hak teâla ile ünsiyet kurduğu sadece onun varlığını bildiği mertebe olarak vasıflandırılmıştır. [285] Bu derecelendirme yolu ilk dönem mutasavvıfları olan Ebû Saîd el-Harrâz ve Cüneydi Bağdadî'nin metodu olarak tespit edilmiştir.

---

[281] Süleyman Ateş, **Cüneyd-i Bağdâdî Hayatı, Eserleri ve Mektupları**, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, s. 153.
[282] Kuşeyrî, **a.g.e**., s. 160; Serrâc, **a.g.e**., s. 334.
[283] Süleyman Uludağ, **Tasavvuf ve Tenkit**, İstanbul, Mavi Yay., 2011, s. 105.
[284] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 173.
[285] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 174.

Bekâ kavramı da üçlü derecelendirmeye tâbi tutularak açıklanmıştır. Birincisi marifet bekasıyla bekâ, ikincisi, muhabbet bekâsıyla bekâ, üçüncüsü ise üns bekasıyla bekâdır. Ma'rifet yolunun gayesi, muhabbet ile fenâdır. Fenâ'nın bekâsı ise, sevilen ile bâki olmaktır. Bekânın meyvesi, üns, likâ (Hak Teâlaya kavuşma) ve ebedi olarak yükselme olduğu Mustafa Vahyî Efendi tarafından zikredilmiştir. Fenâ sıfat-ı kevndir, bekâ sıfatı mükevvindir. Nitekim Allah, "yeryüzünde bulunan her şey fânidir"[286] ayet-i ile kevni, "Ancak, yüce ve cömert olan Rabbinin varlığı bâkidir"[287] ayeti ile kendi bekâsını beyan buyurmuştur.[288]

3. 4. 5. RÜYÂ

Rüya, "ra-e-ye" kökünden türemiş masdar bir kelimedir. Sözlükte, görmek, gözlemlemek, anlamak, uyku halinde zihinde meydana gelen hayaller anlamında kullanılmıştır.[289] Kur'an ve hadislerde türevleriyle beraber bir çok yerde üzerinde durulan bir vâkıa olan rüya, mutasavvıflarında ilgilendiği önemli bir terim olmuştur.[290] Tasavvuf ıstılahında, bir kerâmet çeşidi olarak zikredilen rüya, uyku ile uyanıklık (yakaza) halinde kalbe gelen havâtır ve zihinde canlanan haller olarak nitelendirilmiştir.[291] Ayrıca mutasavvıflar tarafından "Hak'tan, melekten, Şeytan'dan olan rüya" şeklinde tasniflendirilerek açıklama yoluna gidilmiştir.[292]

Mustafa Vahyî Efendi, rüya konusunda kısa ip uçları sunarak, ehl-i sünnet nazarında değerlendirme yöntemiyle mevzu ele almıştır. Daha çok sâlih rüya kavramını kullanan ve sâlih rüya üzerinden meseleye yaklaşan şeyh efendi, nakşibendi tarikatında sülûk tavırlarının bu şekilde isbat olduğunu belirtmiştir.

---

[286] Rahman 55/26.
[287] Rahman 55/27.
[288] Mustafa Vahyi Efendi, A.g.e., s. 174-175.
[289] Serdar Mutçalı, **a.g.e.**, s. 302; **Tasavvuf El Kitabı**, Heyet, Ankara, Grafiker Yay., 2012, s. 459.
[290] Kur'an ve hadislerde rüya bahsinin yansımalarını daha ayrıntılı incelemek için bkz. Hidayet Aydar, Kur'an'da Rüyalar ve Rüyaların Hayata Yansımaları, **Din Bilimleri Akademik Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, 2005, C. V, sy. 1, s. 39-60; Hidayet Aydar, "Hz. Muhammed'in Bazı Rüyaları ve Yaptığı Rüya Yorumlarından Örnekler", **EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler**, İstanbul, 2005, C. IX, sy. 25, s. 89-102. Kur'ân-ı Kerîm'de rüyâ anlamında hulm, adğas, menam, ehâdis ve büşrâ kelimeleri geçmektedir. Doğrudan yada dolaylı olarak Saffât Sûresi, 48, 68. ve 102-106. âyetler; Fetih Sûresi, 27. âyet; Yusuf Sûresi, 4-6, 42-44, 47-49. ve 100-101. âyetler ile İsrâ Sûresi 60. âyette rüyâ ve yorumundan bahsedilmektedir. Ayrıca tasavvuf klasiklerinin meseleye bakış açısını genel çerçevede değerlendirmek için bkz. Bülent Akot, Tasavvufî Terbiyede Rüyanın Değeri, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011/1, C. X, sy. 19, s. 93-113.
[291] **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Heyet**, Trabzon, Kalem Yay., s. 846.
[292] Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Kabalcı Yay., 2002, s. 296.

Velilik halininde genellikle rüya ile başlayacağını söylemiştir. Sâdık rüyaları ise tevhîd semeresini elde etmiş, ilâhi isimlere vâsıl olan kimselerin ulaşacağı şeyh tarafından zikredilmiştir. Bununla birlikte, sadece şeyhlerin değil, onlarla birlikte olan, meşayihi kirâma muhabbet besleyen ve zikirlerinde disiplin ehli olan dervişlerinde rüyalarının keşf-i sahih olduğu ve bu kimselerin birçok gizli sıralara sahip oldukları verilen bilgiler arasındadır. Sadık rüyaları elde eden bu gibi kimseler, bir takım ilâhi mucizeleri bilirler. Ancak burada aslolan, elde edilen keşfî bilgilerin "rububiyyet sırrını ifşâ küfürdür" anlayışıyla, gizli bilgileri açıklamaktan geri durmak gerekmektedir. "Ser vermek olur, sırrı â'yan etmek olmaz" yani "başını ver sırrını verme" şiarının üzerinde duran şeyh efendi, esrarı ilâhiyyenin can gibi gizlenmesini ısrarla vurgulamıştır.[293] Klasik eserlerde ki bilgilerle mukayese edildiğinde, Kuşeyrî'nin de rüya hakkındaki görüşlerinin bu doğrultuda olduğu farkedilecektir.[294]

Mustafa Vahyî Efendi, salih rüyayı inkar eden felsefecilere eleştirilerde bulunmuştur. Müridlerin ve felsefe eserleri okuyan kimselerin, felsefecilerin rüya konusundaki görüşlerini benimsememelerini söylemiştir. Çünkü şeyh efendi sâlih rüyayı nübüvvet gibi velîlilik durumlarında da önemli bir bilgi kaynağı olarak görmektedir. Rüyayı inkar edenlerin imanını zarara uğrattıklarını ve bu inkarcıların dolaylı yoldan Kur'an ve hadisleri de inkar ettiklerini aktarmıştır. Rüyayı inkar edenleri cahil olarak addetmiş ve hiç Kur'an ve hadis görmeyen kimseler olarak nitelendirmiştir. Rüyayı inkar edenleri, âlim elbisesi giyen ve büründükleri şekille övünen kimseler, bozgunculuk ehli kimseler olduğu uyarısında bulunmuştur. Bununla alakalı bir beyit kaleme almıştır. "Sargısı var başında kubbe kadar, yoktur ihlası dilinde habbe kadar".[295] Rüya ile alakalı Kur'an'daki bazı âyetleri eserinde yazmış ve görüşlerini delillendirme yoluna gitmiştir. Felsefeciler, peygambelerin rüyalarını kabul edip normal insanların rüyalarını kabul etmiyoruz iddiasında bulunduklarını aktarmıştır. Şeyh efendi avamdan kimselerinde rüyalarının sadık

[293] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 189-190.
[294] Abdulkerîm el-Kuşeyrî, **Letâifü'l-işârât**, tah: İbrahim Besyûnî, Kâhire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l Amme, 2000, C. I, s. 168.
[295] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 190.

olabileceğini Yusuf suresindeki âyetlerle izah etmiş ve ortaya atılan bu görüşü çürütmüştür.[296]

Rüyaların, ta'bîr ve te'vîl konularına da değinen şeyh efendi, bu durumun sünnet olduğunu, görülen rüyaları ehline sorup istişâre edilmesinin önemi üstünde durmuştur. "Peygamber Efendimiz, sabah namazını kıldıktan sonra ashâbına döner ve rüya görenlerin anlatmalarını ister ve tabirini yapardı", hadisiyle söylediklerini delillendirmiştir.[297] Ayrıca telif edilen hadis eserlerininde önemine binâen rüya için ayrı bir bâb açtıklarını vurgulamıştır.[298]

3. 4. 6. Mürîd-Mürşid

Tasavvuf, insanı Allah'a yaklaştıran, güzel ahlak sahibi birey olmasını hedefleyen bir ilimdir. Mutasavvıflar güzel hasletleri elde etmek için seyr ü sülûk yöntemini meydana getirmişlerdir. Ortaya çıkan bu eğitim metodu müridin bir mürşide bağlanmasını kaçınılmaz hale getirmektedir. Eğitime muhtaç insanın bu yolda ilk ihtiyacı, kendisini doğru yola iletecek mürşid-i kâmili bulmasıdır.[299] Kelime anlamı olarak incelendiğinde de konunun önemi daha iyi anlaşılacaktır. Mürşid, rehber, delil, yol gösteren, hak yola ileten kimsedir. Mürîd, lugatte "irade eden", ıstılahta ise "iradesini Allah'a ve şeyhinin iradesine teslim etmiş kimse" demektir.[300] Tasavvuf eserlerinde tekke ve tarikat şeyhi, medresedeki müderrisle mukayese edilmiş, birinin yaptığı iş nazarî ve kavlî iken diğerinin fonksiyonu amelî ve tatbikî olarak açıklanmıştır.[301]

Mürşid ile mürîd arasında meydana gelen bu eğitim şekli, ne kadar ızdırarî değil ihtiyarî olarak kabul edilse de,[302] tasavvuf klasiklerinin önemli yazarlarından

---

[296] Yusuf, 12/36; Tekvîn 40/9-11.
[297] Buhârî, Bed'u'l-vahy, 1; Müslim, Îman, 73; Tirmîzî, Menâkıb, 7; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 6, 153, 232.
[298] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 191-192-193.
[299] Erol Güngör, **İslam Tasavvufunun Meseleleri**, İstanbul, Ötüken Neş., 1982, s. 98; Llewellyn Vaughan-Lee, **Çağrı ve Yankı [Sufilerin Rüya Çalışmaları ve Ait Olma Psikolojisi]**, ter: Enise Ergün, İstanbul, İnsan Yay., 2002, s. 147-176.
[300] Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Marifet Yay., 1991, s. 353-354.
[301] Hasan Kamil Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatler**, İstanbul, Ensar Neş., 2007, s. 206-208; Mustafa Kara, **Mürîdin Gönlündeki Mürşid Mürşidin Gönlündeki Mürîd, Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü**, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yay., Bursa, 2002, s. 48-49.
[302] Mustafa Kara, **a.g.m**., s. 49.

Kuşeyrî mürîdin şeyhten terbiye almasını vâcip olarak telakkî etmiş, Beyazid Bistâmi'nin meşhur "üstadı bulunmayanın imamı şeytandır" sözünü aktarmıştır.[303] Şeyh Mustafa Vahyî Efendi ele aldığı mürşid-mürid ilişkisini değerlendirirken, ilk cümlesine bu minvalde başlamış ve mürîde mutlaka bir terbiye edici gerektiğini, mürşid-i kâmil veya muhakkik ârif edinilmeden hiç bir mertebenin katedilemeyeceğini belirtmiştir.[304] Şeyh Efendi, mürşid-i kâmilin müride sağlayacağı katkılardan bahsetmiştir. Bunlar; Hakka ulaşmaya çalışan müridin kötü huylarını izâle etmek, inkâra götüren masivâdan sâliki tahliye edip güzel ahlakı ortaya çıkarmasına sebep olmaktır.[305]

Vahyî Efendi'ye göre şeyh, ilk olarak âlim bir kimse olması gerekmektedir. [306] Çünkü "âlimler peygamberlerin vârisidir" hadisince, peygamberimizin nâibi konumunda muhakkik bir mürşid olmalıdır. Bununla birlikte Vahyî Efendi mürşidlik iddiasında bulunan herkese itimad edilmemesi gerektiği uyarısında bulunmuştur. Ona göre gerçek mürşid-i kâmil ve şeyh-i muhakkik, içinde dünya sevgisi olmayan, kendisinde makam sevgisi bulunmayan, dünyalık menfaatleri arayış içinde hareket etmeyen, özellikle bir mürşid-i kâmile intisab etmiş olan ki Hz. Peygamber'e uzanan kesintisiz bir silsileye sahip bulunsun. Vahyî Efendi, mürşid-i kâmil olan kimsenin mutlaka bir şeyhin terbiyesinden geçmiş olmasını şiddetle vurgulamaktadır. Güzel ahlakı öğrenmeli ve sîretinde de sabır ve şükür sıfatlarını açıkça farkettirmeli, tevekkül ve yakîn nurları gün gibi zâhir olmalıdır. Kanaatı alışkanlık haline getirmeli, gece gündüz cömertliği huy edinmeli bunun dışında ayrıca nefs-i mutmainne mertebesini tahsil edip, ilim, hilm ve vakâr özelliklerini tamamlamalı, tevâzu, sıdk, hayâ, sukûn, teennî, vefa gibi güzel vasıflarla kalbini tasfiye, ruhunu tahliye, nefsini tezkiye etmelidir. Bu sıfatları kendisinde barındıran kimse mürşid-i kâmil olabilir ve müntesiblerine layık, onlara önder sayılabilir.[307]

Vahyî Efendi'ye göre müridin de şeyhine karşı bazı sorumlulukları bulunmaktadır. Öncelikle şeyhiyle beraber iken veya şeyhinin yokluğunda da mutlaka ona saygı duymalı, ihtiram göstermelidir. Şeyh efendi mürşide ihtiramın

[303] Kuşeyri, **a.g.e**., s. 592.
[304] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 162.
[305] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 163.
[306] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 63; **Tasavvuf El Kitabı**, Heyet, Ankara, Grafiker Yay., 2012, s. 334.
[307] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 164.

nasıl olduğunu kısaca açıklamıştır. Mürîd şeyhine ikram eden olmalıdır. Güzel kelimelerle onu büyütmeli eğer şeyhin noksanlığını ve hatasını görürse bu sıfatlarını ispat etmeye çalışmamalıdır. Mürşid, farz namazını edâ etmek istese veya nafile her hangi bir ibadetini gerçekleştirmek istediğinde eğer yanındaysa mutlaka seccadesini sermeli bundan imtinâ etmemelidir. Mürşid sözlü olarak veya fiili olarak bir şeyde emirde bulunduğunda mutlaka yerine getirmesi îcabeder. Mertebeleri katetmiş, iç temizliğini bitirmiş mürîd, bundan sonra dahî şeyhinin yanında durmaya, onun sohbetlerinde bulunmaya, ihtiramında eksiksiz olmaya gayret etmelidir. Vahyî Efendi'ye göre, bu vazifeleri yerine getirmeyen mürîd manevî olarak terakkî elde edemediği gibi şeyhinin yanından ayrıldığında şeytanın yoluna sapmış olur.[308] Mevlana şöyle diyor: "Tartışma yolu, inattır, itirazdır, delili ileri sürme gayretidir. Gönül yolu ise baştanbaşa zevktir, baldır, şekerdir."[309] Şeyhin dile getirdiği "teslimiyet" kavramı, Mevlanın telaffuz ettiği bu cümleyle paralellik arz etmektedir. Mürîd-mürşid arasında cerayan eden ilişkiyi özetler mâhiyettedir.[310]

3. 5. FEZÂİL İLE İLGİLİ MESELELER

3. 5. 1. BESMELE-İ ŞERÎFİN FAZİLETİ

Besmele, kısa anlamıyla "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla" anlamına gelen "Bismillâhirrahmânirrahîm" cümlesinin adıdır. Besmele, Arapça'da menhût veya masdar bir kelimedir.[311] İslam âlimleri tarafından âyet olup olmadığı noktasında bazı ihtilaflara konu olmuştur.[312] Besmele, genelde tefsirlerde Fâtiha sûresinin başında uzun tahlillere konu edilmekle birlikte, hakkında müstakil risâleler kaleme

[308] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 164-165.
[309] Mevlana, **Divan-ı Kebir**, çev., Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, Remzi Kİtabevi, 1958, C. III, s. 209.
[310] Ayrıca Mevlânın mürşid-mürîd ilişkisini incelemek için bkz. Himmet Konur, Mesnevî'de Mürîd-Mürşid ilişkisi, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, İstanbul, 2005, C. VI, sy. 14, s. 149-157.
[311] Suat Yıldırım, "Besmele", **DİA**, C. V, s. 529.
[312] Abdullah Aydemir, Besmele, **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, Ankara, 1971, C. X, s. 106-107, s. 82-86; Yakup Yüksel, Beydâvî Tefsiri'nde Besmele Tahlili, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sakarya, 2012, C. XIV, sy. 26, s. 92-107.

alınmıştır.[313] Besmele hakkında tefsir yazan İslâm Âlimlerin bir çoğu, meseleye öncelikle dil bilimsel, yazımsal, harfleriyle ilgili izâhatler getirmiştir. Ancak Mustafa Vahyî Efendi konuya yüzeysel açıdan ve sadece kavramsal yönden yaklaşmış ve kısa açıklamalarda bulunmuştur.

Mustafa Vahyî Efendi'nin besmeleyi, "Allah", "rahmân" ve "rahîm" kelimeleri çerçevesinde yorumladığını ve bu lafızların tasavvuf ehli için son derece önemli bir zikir kaynağı olarak eserlerinde göze çarpmaktadır. Besmele, bütünleştirici bir lafız olup, her işinin başında bunu söyleyen kimse, Allah'ı üç sıfatıyla zikretmiş sayılır. Şeyh efendi, besmelenin faziletlerinin çok olduğunu belirtmiş, besmelenin telaffuzunda üç kelimeye istinaden şeytanın üç defa şiddetli ızdırap ve sıkıntıya düştüğünü ifade etmiştir. Birincisi, onun, meleklerin ve Allah'ın huzurundan kovulması, ikincisi, Peygamberimizin kainata teşrif buyurduklarında, üçüncüsü ise, başlangıcında besmele olan Fatiha suresi inzâl olduğundadır.[314]

Vahyî Efendi, altını çizdiği her konuyla alakalı ayetler ve hadislerden örnekler getirmesi hasebiyle burada da konuya binaen bir hadis kaleme almıştır. Hz. Peygamber'den rivayetle; "başında besmele olan dua geri çevrilmez. Ümmetim kıyamet gününde besmele ile gelirler, besmele onların mîzanlarını ağır gösterir. Diğer ümmetler, niçin onların sevapları bizden üstün geliyor? Diye sorarlar. Peygamberler, "Allah'ın üç ismi vardır, bu isimler bir kefeye, kainattaki bütün kötülüklerde bir kefeye konulsa, bu isimler ağır gelir" diye cevap vermişlerdir.[315] Vahyî efendi, hadisten hareketle bazı kısa açıklamalarda bulunmuştur. Bismilllahirrahmanirrahim diyene zâkir denilebileceğini söylemiştir. Besmelenin ister cehri olarak isterse hafi olarak okunabileceğini meşru görmüştür.[316]

---

[313] Ebû Saîd el-Hâdimî, **Risâletü'l-besmeleti'l-hâdimî**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1886; Kuşeyrî, **Letâifü'l-işârat**, Mısır, 1981; İmam Kuşeyrî'nin besmele yorumu bazı akademik çalışmalarda tahlil edilmiştir ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Bedir, el-Kuşeyri'nin *Letâifü'l-işârât* Adlı tefsirinde Besmelenin Yorumu, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2000, C. VI, s. 190-213; Ali Akpınar, İşârî Tefsir ve Kuşeyri'nin Besmele Tefsiri, **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, Ankara, 2002, s. 53-92.

[314] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 129.

[315] İsmail Hakkı Bursevî, **Ruhu'l-Beyân**, Daru'l-Fikr, Beyrut, C. I, s. 9; Abdurrahman Safûrî, **Nüzhetü'l-mecâlis ve Müntehâbü'n-nefâis**, Mısır, Matbaa-i Kastalâniye, C. I, s. 26; Carullah Zemahşerî, **Rabîü'l-ebrâr ve nusûsü'l-ahbâr**, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuât, 1992, C. II, s. 449.

[316] Mustafa Vahyî Efendi, **a.g.e**., s. 130-131.

3. 5. 2. NÂFİLE ORUCUN FAZÎLETİ

İslamın beş şartından biri olan oruç, kişinin nefsini dizginlemesi, iradesini kuvvetlendirmesi için yaptığı nafile ibadetlerin en önemlilerindendir. Mutasavvıflar tarafından, "samediyyet sıfatıyla vasıflanmak üzere beşeri olarak hoşa giden şeyleri yapmaktan sakınma" şeklinde yorumlanmıştır.[317] Sûfiler diğer ilimlerden farklı olarak, ibadetlere bâtınî yorumlar getirdikleri gibi oruçla ilgili ayet ve hadislere de bâtıni yorumlar getirmişlerdir.[318] Nitekim tasavvuf klasik eserlerinde bunun bir çok örneğine rastlamak mümkündür.[319] Ancak Mustafa Vahyî Efendi *Dürretü'l-aziziyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye* adlı eserinde Nafile orucun faziletine herhangi bir bâtınî yorumda bulunmayarak müridlerine aktarmıştır.[320] Şeyh Efendi'nin bu başlık altında topladığı hadislerden, üç aylarda tutulan nafile oruca vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Nafile oruçlar hakkında kaleme alınan hadisler şu şekildedir:

"Bir kimse, birinin haberi olmadan nafile oruç tutarsa Allah cennetiniyle mükafatlandırır."[321]

"Kim Allah için oruç tutarsa, Allah onu cehennemden yetmiş yıl uzaklaştırır."[322]

"Şaban, recep ile ramazan ayı arasındadır, ve insanların bir çoğu bundan gafildirler, ameller o ayda Allah'a yükseltilir, ben amellerimin oruçlu olarak yükseltilmesini isterim."[323]

"Ramazan Allah'ın ayıdır, şaban benim ayımdır, şaban temizleyici iken ramazan günahlara kefarettir."[324]

"Hz. Âişe'den rivayetle: Ay otuz gündür, hilali gördüğünüzde oruç tutun yine

---

[317] Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Anka Yay., İstanbul, 2004, s. 544-545.
[318] Vahit Göktaş, İlk Dönem Müellif Sûfilerinden Kelabazi'nin Oruçla ilgili yorumları, **Tasavvuf Yazıları**, Ankara, İlâhiyât Yay., 2014, s. 289-303.
[319] Ebû Talib El-Mekkî, **"Kûtü'l-Kulûb, Kalplerin Azığı"**, trc: Muharrem Tan, İz Yay., İstanbul, 2004, C. I, s. 257. Süleyman Uludağ, **Kelâbâzî'nin Hayatı ve Taarruf, (Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf)**, İstanbul, 1992, s. 124; Ebû Nasr Serrâc, **el-Lüma' (İslam Tasavvufu)**, haz: Hasan Kâmil Yılmaz, Erkam Yay., İstanbul, 1996, s. 168-169.
[320] Mustafa Vahyî, **Dürretü'l-aziziyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1281, s. 46-48.
[321] Hatib Bağdadî, **Tarih-i Bağdat**, s. 180.
[322] Buhârî, **Sahih-i Buhârî**, 2840; Müslim, **Sahih-i Müslim**, 2767.
[323] Suyûtî, **Câmiü's-sagîr**, 4395.
[324] Sehâvî, **el-Makâsidü'l-hasene fîmâ üştihira ale'l-elsine**, s. 571.

onu gördüğünüzde bozun. Eğer hava kapalıysa otuza tamamlayın."[325]

"Oruçlunun suskunluğu tesbih, uykusu ibadet, duası makbul, ve ibadeti kat kat sevaptır."[326]

"Receb ayının birinci günü oruç tutmak üç seneye, ikinci günü iki seneye, üçüncü günü bir seneye, geriye kalan günlerinde tutlan oruçlar bir aya kefaret gelmektedir."[327]

"Arefe günü oruç tutmak, geçmiş ve gelecek seneye kefaret olur, aşure günü oruç tutmak, sadece geçmiş seneye kefarettir."[328]

"Cennette recep adında nehir vardır, nehir sütten beyaz baldan tatlıdır. Kim recep ayında bir gün oruç tutarsa bu nehirden ona sunulur."[329]

"Ramazanda oruç tutmak her gün için on misli sevaba karşılık gelmektedir, ramazandan sonra tutulan altı gün orucu da on misline tekabül eder, bu sünnet olan oruçtur."[330]

"Nafile oruç tutan, orucunun yetkilisidir, ister tutar ister bozar."[331]

"Oruçlu gıybet etmediği sürece sabahtan akşama kadar oruçludur, eğer gıybet ederse orucu yanar."[332]

"Oruç eti eritir, ateşten uzaklaştırır, Allah'ın hiç kimsenin görmediği, hiç bir kulağın işitmediği sofrası vardır. Oraya ancak oruçlular oturur."[333]

"Oruç ve Kur'an kişiye ahiret gününden şefaat eder. Oruç der ki: Rabbim ben onu yemeklerden ve şehevî şeylerden men ettim beni şefaatçi kıl. Kur'ân der ki: Rabbim ben onu geceleyin uykudan men ettim beni şefaatçi kıl."[334]

3. 5. 3. RECEP AYININ FAZÎLETİ

Recep, Arap dilinde saygı manasında kullanılan "tercip" kelimesinden

[325] Nesâi, **Sünenü'n-Nesâî**, Kitabü's-sıyâm, 2119.
[326] Beyhakî, **Şa'bü'l İmân**, s. 105.
[327] Buhârî, **a.g.e**., Kitabü's-sıyâm, 1909.
[328] Ahmed b. Hanbel, Müsned, 21944.
[329] Suyûtî, **a.g.e**., 2620.
[330] Suyûtî, **a.g.e**., 5117.
[331] Suyûtî, **a.g.e**., 5105.
[332] Suyûtî, **a.g.e**., 5110.
[333] Suyûtî, **a.g.e**., 5150.
[334] Suyûtî, **a.g.e**., 5185.

türemiş bir isimdir.[335] Recep ayı başlangıç olarak İslam toplumundan önce cahiliye döneminde de kutsal sayılmış, umrelerin yapıldığı, putlar için kurbanların kesildiği bir ay olarak zihinlerde yer etmiştir.[336] Receb ayının kutsal bir zaman dilimi olduğunu savunan Mustafa Vahyî Efendi bu ayın fazilet ve üstünlüğünü vurgulamış, delillerini de genel manada Hz. Peygamberin sözlerine dayandırmıştır.

Şeyh Efendi Recep ayının faziletini Kur'ân'daki "*Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah'a göre ayların sayısı onikidir. Bunlardan dördü hürmetli aydır. Bu dosdoğru bir nizamdır. Öyleyse o aylar içinde kendinize yazık etmeyin, topyekun sizinle savaşan putperestlerle siz de topyekun savaşın, Allah'ın sakınanlarla beraber olduğunu bilin*"[337] ayet-i kerîmeyle vurgulamıştır. Hakikatte ayların on iki olarak belirlenmesi, Hak Teâla'nın hükmünde ve levh-i mahfuzda, yeryüzü var olduğundan bu güne sabit, değişmeyen bir durumdur. O aylardan dört tanesi haram aylar olarak belirlenmiştir. Bir tanesi ise tektir oda recep ayıdır. Diğer üç haram ay ise peşpeşedir, bunlar "zülka'de, zülhicce ve muharrem"dir. Bu ayların haram kılınması, "dîn-i kayyum" yani dinin ta kendisi olarak zikredilmiştir. Çünkü Hz. İbrahim, Hz. İsmail'in hatta eski arap toplumlarının bile miras olarak aldığı ve uyguladığı bir vecîbedir. Onlar haram ayları saygıyla karşılarlar. İnsanın haram aylarda yaptığı kötülükler, işlediği günahlar kendisine zulüm sayılmakla berabar bunların günahıda harem bölgesinde ihramlıyken günah işlemiş gibi büyük olmaktadır.[338]

Şeyh efendi bu konuyla alakalı olarak Hz. Peygamber'den şu hadisleri rivayet etmiştir:

"Mescid-i Haram'da namaz kılmak bin namaz kadar sevaptır, ramazanda Medine'de oruç tutmak bin ay oruç tutmak gibidir, Medine'de cuma kılmak bin cuma kılmaktan daha sevaptır."[339]

"Kim gün içerisinde yüz defa "subhânallahi ve bi hamdihi" derse günahları denizlerdeki köpük kadar olsa bile affolur."[340]

---

[335] Abdulkadir Geylânî, **Üç Aylar ve Faziletleri**, Ankara, Nur Yay., s. 10-11.
[336] M. J. Kister, "Receb Ayı Allahın Ayıdır", **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, trc: Cemal Ağırman, Ankara, 2000, sy. 3, s. 180-181.
[337] Tevbe, 9/36.
[338] Mustafa Vahyî, **Dürretü'l-azîziyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye**, s. 48-49.
[339] Suyûtî, **a.g.e**., 5091.
[340] Suyûtî, **a.g.e**., 8879.

"Dünyadaki garipler dörttür: zalim birinin yanında bulunan Kur'ân, bir topluluğun içende bulunan ve içinde namaz kılınmayan mescid, duvara asılmış, terkedilmiş mushaf, kötü adamlar içinde bulunan sâlih kimse"[341]

Şeyh Efendi Recep ayının beden temizliği, şaban ayının kalp temizliği, ramazan ayının ise ruh temizliği için olduğunu belirtmiştir. Böylece bu aylar arasında bir irtibat kurmuştur. Recep ayında bedenini temizleyen kimsenin şaban ayında kalbini temizleyebileceğini, kalbini şabanda temizleyenin de ramazanda ruhunu temizleyebileceğini söylemiştir. Eğer sâlik Recep ve Şaban aylarında görevlerini yerine getirmezse ramazanda da ruhunu temizlemesi mümkün değildir. Recep ayı Şeyh Efendi için günahlardan tevbe etme ayıdır. Şaban kalbi ayıplardan ayıklama, ramazan ise kalpleri nurlandırmak içindir. Buradan kadir gecesine geçiş yapan Vahyî Efendi bu gecenin ise Allah'a yaklaşma gecesi olduğunu aktarmıştır.[342]

3. 5. 4. KUR'ÂN-I KERÎM'İN FAZÎLETİ

Kur'ân'nın faziletlerine yönelik çalışmalar hicri III/IX. yüzyılda başlamış ve günümüze kadar bu konuyla alakalı bir çok risâleler kaleme alınmıştır. Bu alanda yapılan ilk ve en önemli müstakil çalışmanın Menâfiu'l-Kur'ân adıyla Şâfîi (204/820)'ye ait olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.[343]

Mustafa Vahyî Efendi Kur'ân'ı okumanın en faziletli ibadet olduğunu, Hz. Peygamber'den "Ümmetimin ibadetinin en faziletlisi Kur'an okumaktır" [344] rivayetiyle konuya başlamıştır. Bu ve bunun gibi hadisi şeriflerde "efdaliyyet" kavramı şeyh efendi tarafından izafî olarak değerlendirilmiştir. Kur'ân'ın tilaveti ve onun emirleri ile uğraşan, bununla beraber sırrî ve cehrî olarak zikirle ilgilenen kimsenin faziletide bu hadis ile müspet konuma gelmiştir. Bir kimse Kur'ân ehli ile beraber olur ve bu kimselerden müdâvemetle Kur'ân dinlerse kalbi Kur'an nuruyla nurlanır. Bunun gibi "Allah", "hû", "hay" diyen zikir ehliyle olan kimsenin de aynı

[341] Suyûtî, **a.g.e**., 5776.
[342] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., 49.
[343] Seyit Avcı, Hadis Kaynaklarına Göre Kur'ân'nın Faziletleri, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2011, sy. 17, s. 539; Bu alanda yazılan örnek kitaplar için bkz. Nesâî, **Fezailü'l-Kur'ân**, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiye, 1985; İbn Kesîr, **Fezâilü'l Kur'ân**, Beyrut, Dârü'l-Mâ'rife, 1987.
[344] Suyûtî, **el-İtkan**, C. I, s. 105; **Feyzu'l-Kadir Şerhu Câmiu's-Sağîr**; C. VI, s. 290.

şekilde nur ile münevver olmasında şüphe yoktur.[345] İnsanın, beraberlik ettiği kimsenin hükmünü alacağı kâide olarak eserlerine geçmiştir. Eğer bir kimsenin kalbinde iman varsa zikir ve Kur'ân ehli ile yakınlığında bu iman artacak ve imandan lezzet alır hale gelecektir. Ancak kalbi, küfür, inkar ve düşmanlık ile doluysa zikir ve Kur'ân ehli ile yakınlığında tam tersi bir durum ortaya çıkarak inkarı daha da artacaktır. "Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoğuna da doğru yola iletir"[346] ayeti bunun delilidir. "Andolsun biz Kur'ânı öğüt alasınız diye kolaylaştırdık" ayetini aktaran şeyh efendi, ibret alınsın diye kolaylaştırıldığını, nasihatler ve kıssaların iyi anlaşılması onun için büyük önem sahip olduğu eserlerinede göze çarpan bir diğer önemli noktadır. Ayrıca şeyh efendi, mânevî boşluğun doldurulması için Kur'ân tilavetine vurgu yapmıştır. Yazım şekli itibariylede ezberlenmesinin kolay olduğunu dile getirmiştir.[347]

"Kerîm", "hakîm" ve "mecîd" kavramları şeyhin konuyu açıklama yolunda önemli terimlerdir. Kur'ân'ı fesahât, belâgat, gönüllere nüfûz etme ve diger i'caz yönleri ile kısa zamanda herkesi hayrete düşürdüğü belirtilmiştir.[348] Çünkü Kur'ân herkese meydan okuduğu şu ayetlerde yazılmıştır: "De ki Andolsun ki eğer insanlar şu Kur'ân'ın benzerini getirebilmeleri için bir araya gelseler ve birbirlerine de yardımcı olsalar yine de O'nun benzerini getiremezler".[349] "Eğer inanmıyorsanız, Kur'ân'a benzer on sûre getiriniz"[350] denilmiştir. Kur'ân bu teklifin ardından muhataplarına daha da kolaylık göstererek mucize oluşunu şu şekilde haykırır "Eğer kulunuz -Muhammed'e- indirdiğimiz Kur'ân'ın Allah katından geldiğinden şüphe ediyorsanız, haydi O'nun benzerinden bir sûre getiriniz. Allah'tan başka şahitlerinizi de yardıma çağırınız. Eğer iddialarınızda doğru insanlar iseniz haydi bakalım yapınız."[351]

"Gönlünde ve kalbinde Kur'ân'dan birşey bulunmayan kimse adeta harap olmuş bir ev gibidir"[352] hadîsini aktaran Vahyî Efendi, mushaf-ı şerîfi bulunmayan

[345] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 131.
[346] Bakara 2/26.
[347] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 131-132.
[348] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s. 133.
[349] İsra, 88.
[350] Hûd, 13.
[351] Bakara, 23.
[352] Suyûtî, **Câmi'u-sagîr**, C. I, s. 84; Tirmizî, **Fedâilü'l-Kur'ân**, C. V, s. 177.

evinde hayır ve bereketten yoksun olacağı uyarısında bulunmuştur.[353] Ayrıca Kur'ân'ı tilavet edenin Hak teâla ile sohbet içinde olduğunun farkında olması gerektiğini yorumlamıştır.[354]

3. 6. İŞÂRÎ YORUM ÖRNEKLERİ

1. "Muhammed içinizden herhangi bir adamın babası değil, Allah'ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi bilendir…" (Ahzab 33/40)

Hz. Peygamber'in hakiki manada, neseb ve doğum yoluyla hiç kimsenin babası olmadığı anlatılmıştır. Şeyh Efendi Hz. Âdem ile Efendimiz arasında mukayese yapmış ve ayeti bunun üzerinden değerlendirmiştir. Bilindiği üzere bu ayet-i kerîme Hz. Peygamber'in mânevî oğlu Zeyd b. Hârise'nin eşi Hz. Zeyneb ile evlenmesine yönelik münafıklar tarafından dil uzatılan konuya binâen inzâl olmuştur.[355] Hakiki manada insanlığın babası olan Hz.Âdem, sûret itibariyle evladına bağlıdır, Hz. Peygamber'in ise sûret olarak bir bağlılığından bahsedilemez. Ancak Hz. Peygamber'in ruhların babası olduğu ifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in ümmetin babası olarak nitelendirilmesi doğru değildir. Eğer Allah, peygamberi baba olarak isimlendirseydi ümmetinin kadınlarıyla evlenmesi haram olurdu. Şeyh Efendi ayetin tefsirini Hz. Peygamber'in şu hadisiyle sonlandırmıştır: "Her neseb ve sebeb kıyamet günü sonlandırılacaktır ancak benim sebebim ve nesebim bâkidir."[356] Şeyhin hadis-i şerifle vurgulamak istediği, Hz. Peygamber'in hanımlarının ümmetinin annesi olduğudur. Ve buna ta'zim gereği onun hanımlarıyla evlenilmesi haram kılınmıştır.[357]

2. "Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklere göstererek, "Eğer doğru söyleyenler iseniz, bana bunların isimlerini bildirin" dedi…" (Bakara 2/31)

---

[353] Mustafa Vahyi Efendi, **a.g.e**., s . 134.
[354] Mustafa Vahyi Efendi, **a.y**.
[355] İsmail Hakkı Bursevî, **Rûhu'l Beyân "Kur'an Meâli ve Tefsiri"**, trc: Heyet, İstanbul, Erkam Yay., 2011, C. XVI, s. 475-477.
[356] Taberânî, **el-Mu'cemü'l-kebîr**, Kahire, Mektebetü İbn Teymiye, 1994, C. III, s. 45, hadis no: 2634.
[357] Mustafa Vahyî, **Dürretü'l-aziziyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye**, s. 71.

Âyet-i kerîme'deki "esmâ" lafzı, bütün isimleri ve isimlendirmeleri içine alan bir kavramdır. Sûfilere göre esmâ, ta'yinâttır. Şeyhe göre ta'yinâtın esmâsını bilen onun nefsini, hakikatini bilir. Mesela koyunun arap dilindeki karşılığı "ganem"dir. Allah, Adem'e "ganem" ismini öğretmiştir ve görme eylemiyle onun renginin esmâsını, işitme fiiliyle sesinin esmâsını, koklama fiiliyle kokusunun esmâsını, tatma fiiliyle tadının esmâsını, dokunma eylemiyle yumuşaklığını ve sertliliğini ona öğretmiştir. Sonradan icad edilen varlıkların bile akılla fikirle esmâsını, sıfatını, ahlakını, hususiyetlerini, faydalarını, zararlarını bildirmiştir. Bu ta'ayyinât ruhâniyeden başlayıp cismâniyeye gelmiştir. Bütün esmâlar öğretilmiş hatta geldiği mertebe itibariyle meçhul olan hiç bir varlığın kalmadığı vurgulanmıştır. İnsanların zihninde niçin bu esmâlar özellikle Adem'e öğretilmiştir? Şeklinde istifham meydana geldiği Vahyî Efendi tarafından bildirilmiştir. Cevap olarak, Âdem'in âlemin bizzat kendisi olduğunu aktarmıştır. Adem hayat ağacının ruhu konumundadır. Korunan ilk ağacının semeresidir. Onun için bütün âlem kendisinden sonradır. Hz. Adem meyvesi olan bütün soy ağaçlarının bir parçasıdır ve hepsinin başlangıçtan nihayetine kadar uğramaktadır. Bu sebepten dolayıdır ki eşyanın esmâsının hakikatini bilmeye en layık olan kişidir. Ademin ruhu emir alemindendir, cismi ise halk alemindendir. Bu emir ile yaratılış, kadim ile hudûsu, zulm ile nûru, imkan ile vücûbu birbirleriyle mezcedip, zıtlıktan böyle bir insan yaratılmıştır.[358]

3. "İbrahim yumuşak huylu bağrı yanık birisidir…" (Hûd 11/75)

Âyet-i Kerîmede geçen "evvâh" kelimesinde ihtilaf olduğu şeyh efendi tarafından dile getirilmiştir. Ayette Hz. İbrahim ile alakalı üç önemli sıfat bulunmaktadır. Bu sıfatlar farklı müfessirler tarafından farklı şekillerde tefsir edilmiştir. Genel anlamda birinci sıfat Hz. İbrahim'in halîm sıfatıdır. Halîm, yumuşak huylu, sabırlı, ağır başlı cezalandırmakta acele etmeyen teennî ile hareket eden bir insan olmasıdır. Evvâh, son derece yufka yürekli, başkalarına acıdığından dolayı ah çeken, içi yanan, yalvaran içli bir kişidir. Münîb ise bütün varlığıyla Allah'a yönelen, ona teslim olan tevbe eden biridir.

Hz. İbrahim, Allah'ı çokça zikreden ve zikir esnasında "Âh" eden bir peygamber olarak tasvir edilmiştir. Dualarında yalavaran, kendisine ezâ ve cefâ

[358] Mustafa Vahyî, **a.g.e.**, s. 74.

verenleri affedden mütevâzı bir kişilik olarak vurgulanmıştır. Vahyî Efendi cehrî zikrin caiz olmasıyla alakalı bu ayeti kerimenin üzerinde durmuş, cehrî zikir konusunda açık bir delil olduğunu belirtmiştir. Bu ayette Allah, Hz. İbrahim'i "evvâh" sıfatıyla övmüştür. Ayette geçen "evvâh" lafzı dil bilimsel açıdan mübalağa sîgasında tefsir edilmiştir. Aynı zamanda "vehhâb" kalıbında olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'den "Allâhı çokça zikredin, hatta münafıklar, zâkirler için gösteriş yapıyorlar desinler" hadisini aktaran Vahyî Efendi zikrin açık yapılmasına dayanak bulmuştur. Ağlaya ağlaya âh ederek duâ eden, zikir esnasında, Kur'ân tilâvetinde cehrî hareket etmek caiz olmasaydı, Hak Teâla Hz. İbrahim'i bu minval üzere zikredermiydi? Düşüncesiyle işârî yorumunu noktalandırmıştır.[359]

4. "Rabbiniz: 'Bana dua edin ki duanıza icabet edeyim. Bana kulluk etmeyi büyüklüklerine yediremeyenler alçalmış olarak cehenneme gireceklerdir' buyurmuştur…" (Mü'min 40/60.)

"Sana yakîn "ölüm" gelinceye kadar rabbine ibadet et" ayetiyle irtibatlandırılmıştır.[360] "Yakîn" kavramı vurgulanmış ve müfesirlerin çoğunun bu kavramı "ölüm" veya "ecel" olarak açıkladığı belirtilmiştir. Ölüm gelene kadar kulların Hak Teâla'ya ibadet etmeleri farzdır. Şeyh, namaz, hac, oruç gibi ibadetlerin tayin edilmiş bir vakte bağlı olduğunu, dua ve zikir gibi ibadetlerin ise belirlenmiş bir vakti olmadığını aktarmıştır. Vahyi Efendi Duâ-i mutlak'ın zikir olduğunu ve içerik olarak herhangi bir şarta bağlı kalınmadığını açıklamıştır. Asıl olanın Hz. Peygamber'in istediği şeyleri istemek, istemediklerinden de kaçınmak olarak tasvir edilmiştir.[361]

5. "Ancak onlardan ihlâslı kullarım müstesna…" (Hicr 15/40)

Hak Teâla'nın ihlas sahibi kulları ile diğerleri arasında kıyaslanamayacak farklılıklar vardır. Hz. Peygamber'in sözlerinde "ihlas" terimini bulmak mümkündür. Vahyî Efendi Hz. Peygamber'in "Allah'ın inayetiyle teslim oldum" sözünü buna yorumlamıştır. Müslüman ülkelerde bu gibi kimselerin varlığına dikkat çekmiş ve bu sırra erişen kimselerle beraber olunması gerektiğini vurgulamıştır. Kişi zikre devam eder, ibadet ve itaat noktasında gereklilikleri yerine getirir, muhlis kullarla münevver

[359] Mustafa Vahyî, **Tuhfetü's-sâlihîn ve sübhatü'z-zâkirîn**, s. 7-8.
[360] Hicr, 15/99.
[361] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 45-46.

olursa şeytanın vesvesesinden kurtulacağını söylemiştir. Ancak zikrullahı bırakarak, ibadet noktasında zayıflığa düşer, bununla beraber dervişâna ve zikir yapanlara düşmanlık ederse şeytanın dostu olur. Nitekim bu anlattıklarını şu ayet-i kerimeyle delillendirmiş ve konuya son vermiştir.[362] "Kim Rahmân'ın Zikri'ni görmezlikten gelirse, biz onu başına bir şeytan sararız. Artık o, onun ayrılmaz dostudur."[363]

6. "Şüphesiz müslüman erkeklerle müslüman kadınlar, mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar, doğru erkeklerle doğru kadınlar, sabreden erkeklerle sabreden kadınlar, Allah'a derinden saygı duyan erkekler, Allah'a derinden saygı duyan kadınlar, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar, namuslarını koruyan erkeklerle namuslarını koruyan kadınlar, Allah'ı çokça anan erkeklerle çokça anan kadınlar var ya, işte onlar için Allah bağışlanma ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır…" (Ahzab 33/35)

Mustafa Vahyî Efendi'nin eserlerinde ele aldığı konuların genellikle zikir ile ilgili bahisler olduğu anlaşılmaktadır. Yine burada zikir ile ilgili bir ayeti ele almış ve açıklamıştır. Şeyh Efendi, zikir ile alakalı açıkladığı konularda tasavvufî yönlerin yanı sıra şeriat vurgusunu da devamlı ön planda tutmuştur. Nitekim bu ayeti tefsir ederken, bir kimsenin şer'i ilimleri temel anlamda bilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca farz olan namaz gibi ibadetlere mutlaka riâyet edilmesini vurgulamıştır. Ayrıca nafile ibadetlerin üzerinde durmuş, Kur'an tilaveti, dua ve Efendimizin sünnetiyle ahlaklanmak gerektiğini ancak bu şekilde ayetin sonunda ki bağışlanma ve mükâfata ulaşılacağını dile getirmiştir. "Ey iman edenler Allah'ı çokça zikredin"[364] ayetiyle tefsirini güçlendirmiştir. Burada özellikle sabah ve akşam vakitlerinde zikrin önemine değinmiş bu zamanlarda meleklerin şahid olduğunu aktarmıştır. Zikrullah ile bir çok kemâlâlat elde edilmektedir.[365]

7. "Onlar, inananlar ve kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur…" (Ra'd 13/28)

[362] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 55-56.
[363] Zuhruf, 43/34.
[364] Ahzab, 33/41.
[365] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 58-59.

Kalbin itmi'nan olması "mutlak huzura erme" olarak meal edilmiştir. Hak Teâla kullarına zikir sayesinde sevap ve fazl ile muamele etmektedir. İnsan ölümlü bir varlık olduğundan, zikir ile kalbini itmi'nana erdirmeleri ve son nefesini bu şekilde vermelidir. Nitekim Hz. Peygamber "her şeyin bir nihayeti vardır, adem oğlunun sonu ise ölümdür, bu nedenle zikrullaha devam edin" buyurmuştur. İnsanın zikrullah ile ömrünü sonlandırması Şeyh tarafından üstünlük olarak görülmüştür. Ve yukarıda bahsettiğimiz üzere bu ayetten ve hadisten cenazenin zikir ile götürülme geleniğinin devamı savunulmuştur.[366]

8. "Bil ki, Allah'tan başka ilâh yoktur. (Habibim!) Hem kendinin hem de mümin erkeklerin ve mümin kadınların günahlarının bağışlanmasını dile! Allah, gezip dolaştığınız yeri de duracağınız yeri de bilir…" (Muhammed 47/19)

Vahyî Efendi'nin açıklamalarından burada kastedilenin istiğfar olduğu anlaşılmaktadır. Mü'minlerin huzur ve mutluluğu, kafirlerin kasveti ve huzursuzluğu bu ayete dayandırılmıştır. Kelime-i tevhide istinaden, vahdâniyet vurgusu yapılmıştır. Kişinin nefsini kemâle erdirmesi, fiillerini düzenlemesi için tevhîde ve istiğfara bağlı kalması gerekmektedir. Hazreti Peygambere hitaben indirilen âyet, tevhîdi ona bildirmiş, mükemmel bir kul olmasına rağmen istiğfara yönlendirmiştir. Efendimizin bu hali bütün mü'minlere ve insanlara numûne olduğu aktarılmıştır. "Benim de kalbim bulutlanır; gaflet ile perdelenir. Ben günde yüz kere Allah'tan bağışlanma dilerim."[367] hadisini rivayet etmiştir. İnsanın kendi içinde katetmesi gereken mertebelerinin, hallerinin olduğunu belirtmiş ve bağışlanma dileyenin en üst mertebede olacağını söylemiştir.[368]

9. "Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam Rabbini an. Gafillerden olma…" (A'raf 7/205)

"kendi kendine" lafzından maksat, içinde gizleyerek zikretmek demektir. Zikir, kur'an kıraati, dua veya ezkardan lafızlar olabilmektedir. Tazarrû ise Allah'ın azabından korkarak, boyun büküp O'na yalvarmaya çalışmaktır. Şeyh Efendi

[366] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 64-65.
[367] Müslim, Zikir, 41.
[368] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 77-78.

Müfesirlerin bu ayeti, namazlarda sûrelerin cehrî ve hafî üzerine okudukları tartışmalarından sözü açmış ancak konuyla alakalı ayrıntılı bilgi aktarmamıştır. Cehrî zikrin caizliğini tekrar vurgulamıştır. Bu ayeti ispat gösterip cehrî zikri uygulayan dervişâna düşmanlık edilmemesi gerektiğinin üstünde durmuştur. Hz. Peygamber'den "münafıklar; zâkirlere "siz gösterişçisiniz" derler" hadisini rivayet etmiştir.[369]

10. "Allah ve melekleri, Peygamber'e çok salavât getirirler. Ey müminler! Siz de ona salevât getirin ve tam bir teslimiyetle selam verin…" (Ahzab 33/56)

Hak Teâla ayette Hz. Peygambere sâlât getirmiştir. Hakikatte salâta layık olanı Hz. Peygamber ve Allah'tan başka kimse bilemez. "Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için üzerinize rahmetini gönderen O'dur"[370] ayetiyle bağlantı kuran Vahyî Efendi Allah'ın, kullarının makamları üzerine farklı şekillerde duâsı olduğunu yorumlamıştır. Kimine rahmet, mağfiret, kimine bereket, kimine keşf, kimine müşâhede, kimine cezbe, kimine kurbet, kimine bekâ, kiminde ise bilinmeyen sıfatlar bulunmaktadır. Sultân-ı Enbiya'nın makamıda da meçhuldür, bilinmesi mümkün değildir. Hak katındadır.[371]

[369] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 127-128.
[370] Ahzâb, 33/43.
[371] Mustafa Vahyî, **a.g.e**., s. 140.

SONUÇ

Mesnevîhan Hasan Hüsameddîn Efendi'nin talebesi olan Şeyh Mustafa Vahyî Efendi, İstanbul doğumlu olmakla birlikte doğum tarihiyle ilgili kesin bir bilgiye ulaşamadık. 1878'de Medine'de vefat etmiş ve orada defnolunmuştur.

Araştırmamızda Mustafa Vahyî Efendi'nin şeyhi Hasan Hüsameddîn Efendi'nin onun üzerindeki etkilerini tespit etmeye çalıştık. Bu çerçevede ünlü bir mesnevîhân olan Hüsameddin Efendi'nin devlet ricaliyle münasebeti ve Vahyî Efendi'nin tutumu tezimizde ele aldığımız başka bir noktadır. Vahyî Efendi'nin postnişin olarak hayatını geçirdiği Hatuniye Tekkesi ile ilgili bilgi ve burada görev yapan şeyhleri kısaca tanıtmaya çalıştık. Söz konusu dergah Osmanlı döneminde tasavvufi faaliyetlerin yanıs sıra sosyal açıdan da bir çok hizmetin mekanı olmuştur. İstanbul'daki yaşlı ve kimsesiz kadınlar için bir tür sığınma evi veya huzur evi görevi üstlenen tekkede ayrıca zanaat öğretiminden Mesnevî okumalarına kadar kadınların da istifade ettiği önemli bir merkez olduğu görülmüştür. Hâtûniye Tekkesi'nin dînî ve ilmî hayatta etkili olduğu kadar Milli Mücâdele yıllarında da Özbekler Tekkesi ile beraber hareket ederek Anadoluya ulaştırılmak üzere silah ve benzeri mühimmat lojistiğinin de sağlandığı önemli bir degâhtır. Tekkelerin kapatıldığı yıllarda tamamen yıkılan dergâh, 2010 yılında aslına uygun olarak yeniden restore edilmiş ve hizmete açılmıştır.

Mustafa Vahyî Efendi'nin matbu olarak elimizde üç adet eseri bulunmaktadır. Bunlar; *Hezzü'z-zâkirîn ve hetrü't-tâlibîn*, *ed-Dürretü'l-Azîziyye fi'l-Fevâidi'l-Kaviyye* ve *Tuhfetü's-Sâlihîn ve Sübhatü'z-Zâkirîn*'dir. Müellifimiz bu eserlerde tasavvufun düşünce boyutundan ziyade amelî boyutuna ağırlık vermiştir. Söz konusu eserlerde mürîdlerin seyrü sülûkuna katkı sağlayacak tavsiyelerde bulunmuş ve amelî boyuta rehberlik edici bilgiler sunmuştur. Müellifimiz yapmış olduğu açıklamalarda uzun tartışmalara girmeden öz bilgiler vermeyi tercih etmiştir. O nedenle Tasavvufî görüşlerinde mutedil bir tutum ortaya koyduğunu ve şeriat-tarikat dengesini gözetip ifrata gitmeden konulara açıklık getirmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

Nazarî tasavvufa dair görüşlerini tevhîd, nübüvvet ve nefs olarak sınıflandırabiliriz. Müellifimiz bu konuları müridlerin kolayca anlayabileceği bir tarzda ifade etmiştir.

Yine bu araştırmamızda elde ettiğimiz sonuçlardan biri de, müellifimizin zâhir ulemâya karşı tarikatlardaki zikir pratiğini savunmasıdır. Nakşî şeyhi olan Vahyî Efendi'nin semâ, devran ve cehrî zikir konularında görüş beyan etmesi ve bunların caiz olduğunu ispatlama gayreti içerisinde olması dikkat çekicidir. Bunu yaparken sesli zikir uygulamasına karşı çıkan zâhir ulemâsının fetvalarını da eserinde kaydetmiş ve böylece cehri zikirle ilgili olumsuz görüş ve düşüncelerin doğru olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Araştırmamızın Osmanlı dönemi tasavvuf tarihine bir nebzecik de olsa ışık tutması en büyük temennimizdir.

BİBLİYOGRAFYA

Acem, Refik: **Mevsûatu Mustalâhati't-tasavvufi'l-İslâmî**, Beyrut, Mektebetü Lübnân, 1999.

Akot, Bülent: Tasavvufî Terbiyede Rüyanın Değeri, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011/1, C. X, sayı: 19, ss. 93-113.

Akpınar, Ali: İşârî Tefsir ve Kuşeyri'nin Besmele Tefsiri, **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, Ankara, 2002 C. III, sayı: 9, ss. 53-92.

Alexandar Knysh: **Tasavvuf Tarihi**, Ter: İhsan Durdu, İstanbul, Ufuk Yay., 2011.

Arpaguş, Sâfî: **Mevlevîlikte Manevî Eğitim**, İstanbul, Vefa Yay., 2009.

Aşçı İbrâhim Dede: **Aşçı Dede'nin Hatırâları: Çok Yönlü Bir Sûfinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı hayatı**, Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul, Kitabevi Yay., 2006.

Atay, Hüseyin: Nefis, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, C. XXXVII, ss. 1-58.

Ateş, Süleyman: "Zikir", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara**, 1966, C. XIV, ss. 235-244.

Ateş, Süleyman: **Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Mektupları**, İstanbul, Sönmez Neşriyat Yay., 1970.

Avcı, Seyit: Hadis Kaynaklarına Göre Kur'ân'nın Faziletleri, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, "İmam-ı Azam Ebû Hanife özel sayısı", 2011, sayı: 17, ss. 539-552.

Aydar, Hidayet: Hz. Muhammed'in Bazı Rüyaları ve Yaptığı Rüya Yorumlarından Örnekler, **EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler**, İstanbul, 2005, C. IX, sayı: 25, ss. 89-102.

Aydar, Hidayet: Kur'an'da Rüyalar ve Rüyaların Hayata Yansımaları, **Din Bilimleri Akademik Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, 2005, C. V, sayı: 1, ss. 39-60.

Aydemir, Abdullah: Besmele, **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, Ankara, 1971, C. X, ss. 82-89.

Ayhan, Müslüm: **Tasavvufi Düşüncede Ölüm**, basılmamış yüksek lisans tezi, Erzurum, Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Ayni, Mehmet Ali: Nefs Kelimesinin Manaları, **Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuâsı Tarihi, İctimaî, Dinî ve Felsefî**, İstanbul, 1930, y. 4, sayı: 14, ss. 46-52.

Ayverdi, İlhan: **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, Kubbealtı Neş., 2005, C. II.

Bardakçı, Mehmet N.: "Sûfilerin Zikir Yöntemlerinin Âdâb-Erkân Bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları",

Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2007, C. IX, sayı: 17, ss. 15-38.

Baykan, Erdal: **Bir Din Felsefesi Problemi Olarak Mevlâna'da Tanrı**, Basılmamış Doktara Tezi, Konya, 1999.

Bedir, Ahmet: "el-Kuşeyri'nin *Letâifü'l-işârât* Adlı tefsirinde Besmelenin Yorumu", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2000, C. VI, ss. 189-213.

Beyhakî: **Şüabü'l-iman**, Riyad, Mektebetü'l-rüşd, 2003, C. II.

Blachere, Regis: " 'Nefs' Kelimesinin Kur'an'da Kullanışı Hakkında Bazı Notlar", Ter: Sadık Kılıç, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, 1982, sayı: 5.

Bursalı, Mehmed Tahir: **Osmanlı Müellifleri**, , İstanbul, Matbaa-i Âmire, C. I 1333.

Bursevî, İsmail Hakkı: **Ruhu'l-Beyân**, Daru'l-Fikr, Beyrut, C. I.

Bursevî, İsmail Hakkı: **Şerh-i Muhammediyye**, İstanbul, Hacı Muharrem Efendi Matbaası, C. II, 1294.

Cürcânî: **Ta'rîfât Tasavvuf Istılahları**, Ter: Abdülaziz Mecdî Tolun, Haz: Abdulrahman Acer, İstanbul, Litera Yay., 2014.

Çakmaklıoğlu, M. Mustafa: "İbnü'l-Arabî'nin Nübüvvet-Velayet Hakkındaki Görüşleri ve İbn Teymiyye'nin Bu Hususta Eleştirileri", **Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma**

Dergisi (İbnü'l-Arabî özel sayısı-1), Ankara, 2008, y. 9, sayı. 21, ss. 213-255.

Çetin, Nuran: **Eyüp Tekkeleri**, MÜİF (Basılmamış Doktara Tezi), İstanbul, 2012.

Çift, Salih: "İlk Dönem Tasavvuf Düşüncesinde Nûr Kavramı", **Uludağ Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 2004, C. XIII, sayı: 1, ss. 139-158.

Düzdağ, M. Ertuğrul: **Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Toplumu**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1972.

Ebu Nuaym el-İsbehâni: **Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakatü'l-asfiyâ**, Beyrut, Daru'l-kütübü'l Arabiyye, 1974, C. IV.

Ebû Talib El-Mekkî: **"Kûtü'l-Kulûb, Kalplerin Azığı"**, Ter: Muharrem Tan, İz Yay., İstanbul, 2004, C. I.

El-Bekâr, Abdüsselam M.: **el-Akîde eş-şerîa et-tasavvuf inde'l-İmam el-Cüneyd**, Darülbeyza, Merkezü't-Türâsi'sekâfi'l-Magribî, 2008.

el-Hâdimî, Ebû Saîd: **Risâletü'l-besmeleti'l-hâdimî**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1886.

el-Kuşeyrî, Abdulkerîm: **Letâifü'l-işârât**, tah: İbrahim Besyûnî, Kâhire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l Amme, 2000, C. I.

Emin Efendi: **Menâkıb-ı Kethüdâzâde el Hâc Mehmed Ârif Efendi, Osmanlı Hayâtından Kesitler**, Haz. Hasan

Gürkan-Hür Mahmut Yücer, İstanbul, İnsan Yay., 2007.

Eraydın, Selçuk: **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2011.

ez-Zebîdî: **Tacu'l Arûs**, Beyrut, Daru'l Hidâye, 1986, C. XXIII.

Fayda, Mustafa: **İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri (Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar)**, TDV., Ankara, 1989.

Firuzâbâdi: **Kâmusü'l-Muhit**, Beyrut, Dâru'l-Ceyl, C. III.

Gökcan, Mehmet Mansur: "Tasavvufta Allah Korkusu", **Çukurova Üni. İlahiyat Fakültesi**, Adana, 2004, C. IV, sayı: 2, ss. 249-276.

Göktaş, Vahit: İlk Dönem Müellif Sûfilerinden Kelabazi'nin Oruçla ilgili yorumları, **Tasavvuf Yazıları**, Ankara, İlâhiyât Yay., 2014, ss. 289-303.

Günay Kut-Turgut Kut: "İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergâhnâme", **Varia Turcica**, İstanbul, 1987, C. VII.

Güngör, Erol: **İslam Tasavvufunun Meseleleri**, İstanbul, Ötüken Neş., 1982.

Gürer, Dilaver: "Osmanlılar'da Semâ, Devrân ve Raks Tartışmaları ve İki Şeyhülislâm Risâlesi", İstanbul, **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, 2010, sayı: 26, ss. 1-23.

Güzel, Abdurrahim: "Kelam ve Tasavvuf Açısından Tevhîd", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2001, sayı: 11, ss. 193-209.

Haskan, Mehmet Nermi: **Eyüp Tarihi**, Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı Yay., İstanbul, 1993, C. I.

Hatip, Abdulaziz: "Tevekkülün Hakikati, Fazileti ve İnsan Sa'yi (Çabası) Bağdaşabilirliği Problemi", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi,** İstanbul, 2006, C. XVII, ss. 41-58.

Herevî: **Tasavvufî Mertebeler**, haz: Abdurrezzak Tek, Bursa, Emin Yay., 2008.

Hücvirî: **Keşf'ul-Mahcûb "Hakikat Bilgisi"**, Haz: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 2010.

İbn Kemal: **Risâle Fî Hakkı Kelimeti't-tevhîd**, İÜ Ktp., nr. 3726.

İnanır, Ahmet: "İbn Bahâeddin'in "Risâle Alâ Risâle Ali Çelebi Fi'd-Deverân ve'r-Raks" Adlı Risâlesinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirilmesi", **Gaziosmanpaşa Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, C. I, sayı: 2, ss. 127-163.

İsmail Ankaravî: **Minhâcü'l-Fukarâ "Fakirlerin Yolu"**, Ter: Saadettin Ekici, İstanbul: İnsan Yay., 1996.

İşli, Esin D: **İstanbul Tekkeleri Mimârisi Eklentileri ve Restorasyonu**, YTÜFBE (Doktara Tezi), İstanbul, 1998.

Kara, H. Fahrunnisa Ensari: **İstanbul Metropoliten Alan Gelişme Sürecinde Bir Dînî**, Kültürel Sosyal Yerleşim Merkezi-Eyüp, İTÜFBE, (Doktara Tezi), İstanbul, 1994.

Kara, Mustafa: "Havf", **DİA**., C. XVI.

Kara, Mustafa: **Bursa'da Kırklar Meclisi**, Bursa, Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011.

Kara, Mustafa: **Mürîdin Gönlündeki Mürşid Mürşidin Gönlündeki Mürîd, Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü**, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yay., Bursa, 2002.

Kelâbâzî: **Ta'arruf "Doğuş Devrinde Tasavvuf"**, Haz: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1992.

Kemikli, Bilal: **Dost İlinden Gelen Ses: Tasavvuf Edebiyatı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Kitabevi Yay., 2004.

Kemikli, Bilal: **Sûfi Şairin İzinde Şiir ve İrfan**, Kitabevi, İstanbul; 2010.

Kister, M. J.: "Receb Ayı Allahın Ayıdır", **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, trc: Cemal Ağırman, Ankara, 2000, sayı: 3, ss. 197-230.

Koca, Ferhat: "Osmanlı Fakihlerinin Semâ, Raks ve Devrân Hakkındaki Tartışmaları", **Tasavvuf İlmî Akademik Araştırma Dergisi**, Ankara, 2004, y. 5, sayı: 13, ss. 25-74.

Koçu, Reşad Ekrem: "Dergâhlar", **İSTA**., İstanbul, 1960, c. VIII.

Konur, Himmet: Mesnevî'de Mürîd-Mürşid ilişkisi, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, İstanbul, 2005, C. VI, sayı: 14, ss. 149-158.

Kurt, Hüseyin: "Mehmed Elif Efendi'ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şanlıurfa, 2006, sayı: 11, C. 15, ss. 105-122.

Kuşeyri: **Risâle "Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risâlesi"**, Haz: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 2009.

Manzûr, İbn: **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, Dâru's Sadr, C. IX.

Massignon, Louis: "Hulûl", **İ.A**., C. V/1.

Mehmed Elif Efendi: **Tenşîtü'l-Muhibbîn bi-Menâkıb-ı Hâce Hüsâmeddîn**, İstanbul, 1342.

Mehmed Zâkir Şükrü: **Die Istanbuler Derwisch-Konvente Und Ihre Scheiche (Mecmûa-i Tekâyâ)**, Yay. Haz. M. Serhan Tayşî – Klaus Kreiser, Friburg, 1980. (Zâkir Şükrü, Mecmûa-i Tekâyâ).

Mevlana: **Divan-ı Kebir**, Ter: Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, Remzi Kİtabevi, 1958, C. III.

Mısıroğlu, Kadir: **Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler**, Sebil Yay., İstanbul, 2007.

Muhâsibî: **Er-Riâye "Nefs Muhasebesinin Temelleri"**, Ter: Şahin Filiz-Hülya Küçük, İstanbul, İnsan Yay., 2011.

Muslu, Ramazan: "Muhammed Sâdık Efendi (1724-1794) ve Nefis Mertebeleri Çerçevesinde İnsana Bakış", **Üsküdar Sempozyumu IV**, İstanbul, 2006, C. II, ss. 531-544.

Muslu, Ramazan: "Türk Tasavvuf Kültüründe Sûfilerin Ölüme Bakışı ve Cenaze Merâsimleri", **Ekev Akademi Dergisi**, 2009, y. 13, sayı: 38, ss. 61-86.

Mustafa Râsim, Seyyid: **Tasavvuf Sözlüğü (Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil)**, Haz: İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yay., 2008.

Mustafa Vahyi Efendi: **ed-Dürretü'l-aziziyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1281.

Mustafa Vahyi Efendi: **Tuhfetü's-salihin ve sübhatü'z-zakirin**, İstanbul, Hacı Osman Efendi Matbaası, 1284.

Mustafa Vahyi Efendi: **Hezzü'z-zakirin ve hetrü't-talibin**, İstanbul, 1279.

Nesâî: **Fezailü'l-Kur'ân**, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiye, 1985.

Öngören, Reşat: "Zikir", **DİA**, C. XXXXIV.

Öngören, Reşat: **Osmanlılar'da Tasavvuf "Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)**, İstanbul, İz Yay., 2003.

Özdamar, Mustafa: **Dersaâdet Dergahları**, İstanbul, Kırkkandil Yay., 2007.

Özköse, Kadir: **Tasavvuf El Kitabı**, Heyet, Ankara, Grafiker Yay., 2012.

Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Ve Deyimleri Sözlüğü**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1983, C. I.

Rağıb el-İsfahâni: **Müfredât Kur'ân Istılahları Sözlüğü**, Ter: Abdulbaki Güneş-Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yay., 2006, C. I.

Râğıb el-İsfahâni: **Müfredât: Kur'an Istılahları Sözlüğü**, Ter: Abdülbâki Güneş-Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yay., 2006, C. I.

Revnakoğlu, Cemaleddin S.: "Usûl ve An'aneleri ile Asırlarca Devam Eden Tarikatlerde Cenaze Törenleri", **Tarih Konuşuyor**, İstanbul, 1968, C. VIII, sayı: 52.

Revnakoğlu, Cemaleddin S.:"Tarîkatler Tarihine Toplu Bir Bakış III", **Tarih Dünyası**, Sayı; 3, Ekim 1953, C. I.

Safûrî, Abdurrahman: **Nüzhetü'l-mecâlis ve Müntehâbü'n-nefâis**, Mısır, Matbaa-i Kastalâniye, C. I.

Scattolin, Giuseppe: "İslâm Tasavvufu'nda Allah Sevgisi", Ter: Ali Galip Zengin, Ankara: **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 2001, C. II, sayı: 5, ss. 233-252.

Seccadî, Seyyid Cafer: **Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü**, Ter: Hakkı Uygur, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007.

Serrac: **el-lüma' "İslam Tasavvufu"**, Ter: Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul, Altınoluk Yay., 1996.

Soysaldı, Mehmet: "Kur'an'da İbadet ve Zikir Kavramları", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Elazığ, 1998, sayı: 3, ss. 1-32.

Suâd el-Hakîm: **İbnü'l-Arabî Sözlüğü**, İstanbul, Kabalca Yay., 2005.

Sühreverdî: **Avârifü'l-meârif "Tasavvufun Esasları"**, Haz: Hasan Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul, Vefa Yay., 1990.

Süreyyâ, Mehmed: **Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1308.

Şemseddîn, Mehmed: **Bursa Dergâhları Yadigâr-ı Şemsi**, Haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa, Uludağ Yay., 1997.

Taberânî: **el-Mu'cemü'l-kebîr**, Kahire, Mektebetü İbn Teymiye, 1994, C. III.

Tanman, M. Baha: "Hâtûniye Tekkesi", **DBİA**, İstanbul, 1994, c. IV.

Telci, Cahit: "İstanbul Tekkeleri Hakkkında 1885 Târihli Bir İstatistik". **50. Yıl Atatürkçülük Armağanı**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1994.

Tosun, Necdet: **Zikir ve Tefekkür**, İstanbul, Hâcegân Yay., 2010.

Turan, Şerafettin: Kemalpaşazâde, **DİA**., C. XXV.

Uludağ, Süleyman: "Devran", **DİA**, C. IX.

Uludağ, Süleyman: "Muhabbet", **DİA**, C. XXX.

Uludağ, Süleyman: **Cüneyd-i Bağdâdî**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2008.

Uludağ, Süleyman: **DİA**, C. XXXI.

Uludağ, Süleyman: "Nefs", **DİA**., C. XXXII.

Uludağ, Süleyman: **İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ**, İstanbul, İrfan Yay., 1976.

Uludağ, Süleyman: **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Kabalcı Yay., 2002.

Uludağ, Süleyman: **DİA**, C. XXXI.

Ulupınar, Hamide: "İlk dönem Sûfîlerinde Tevhîd Anlayışı", **Tasavvvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi,** 2008, y. 9, sayı: 22, ss. 235-256.

Vassaf, Hüseyin: **Sefine-i Evliya**, İstanbul, Kitabevi yay., 2006, C. II.

Vaughan-Lee, Llewellyn: **Çağrı ve Yankı [Sufilerin Rüya Çalışmaları ve Ait Olma Psikolojisi]**, Ter: Enise Ergün, İstanbul, İnsan Yay., 2002.

Yavuz, Yusuf Şevki: **DİA**, C. XVIII.

Yeşilyurt, Temel: "Kelam Açısından Velâyet-Nübüvvet ilişkisi", **Harran Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şanlıurfa, 1996, C. II, ss. 389-408.

Yeşilzâde Mehmed Sâlih: **Rehber-i Tekâyâ**, Sül. Ktp., Tırnovalı, nr. 1035.

Yıldırım, Suat: "Besmele", **DİA**, C. V.

Yılmaz, Hasan Kamil: **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatler**, İstanbul, Ensar Neş., 2007.

Yönetken, Halil Bedi: "Kıyâmî Zikirler ve Türk Dinî Raksları", **Tasavvuf Kitabı**, Haz: Cemil Çiftçi, İstanbul, Kitabevi Yay., 2003.

Yücer, Hür Mahmut: "Eyüp'te Hâtûniye Tekkesi ve *Tenşîtü'l-Muhibbîn bi Menâkıb-ı Hâce Hüsâmeddin*", **Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, yıl: 4, Sayı: 10, Ocak-Haziran, 2003, ss. 219-250.

Yücer, Hür Mahmut: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yy.)**, İnsan yay., İstanbul, 2004.

Yüksel, Yakup: "Beydâvî Tefsiri'nde Besmele Tahlili", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sakarya, 2012, C. XIV, sayı: 26, ss. 91-107.

Zemahşerî, Carullah: **Rabîü'l-ebrâr ve nusûsü'l-ahbâr**, Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuât, 1992, C. II.

Ziyâ, Mehmed: **Yenikapı Mevlevîhânesi**, Tercüman Yay., İstanbul, 1913.

Arşiv Belgeleri

BOA, C. EV, 643/32412

BOA, İ. MVL, 289/11501

BOA, Y. PRK. 2B, 21/89